

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
UNIVERSITETI

Ziyovuddinova M., Xudjanova D. J.

ARUZ ILMII

darslik

Toshkent
“Innovatsiya-Ziyo”
2020

UDK: 894.375
BBK: 83.3(O'z)
Z 76

Ziyovuddinova M., Xudjanova D. J.
Aruz ilmi /darslik/. – Toshkent: «Innovatsiya-Ziyo», 2020, 122
bet.

Ushbu darslik aruz ilmining qonun-qoidalari, tarkibiy qismlari, aruz bahrlari va aruz doirlari hamda mavarounnahrlik olimlarning aruzga doir asarlari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichida qamrab olgan.

Mazkur darslik "Arab filologiyasi" va "Mumtoz filologiya" mutaxassisligi bo'yicha bakalavr ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

Xodjayeva R.U.

- filologiya fanlari doktori, professor

Sotiboldiyeva S. R.

- filologiya fanlari doktori

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI TOMONIDAN NASHRGA TAVSIYA ETILGAN.

ISBN 978-9943-6790-2-3

© Ziyovuddinova M. va boshq. 2020.
© «Innovatsiya-Ziyo», 2020.

KIRISH

Sharq mumtoz adabiyotining salmoqli qismini nazmiy asarlar tashkil etadi. Shu bois, sharqshunos talabalar mumtoz arab, fors va o'zbek she'riyatini to'g'ri o'qish, ma'lum bir maromdag'i ohangini anglash uchun aruz nazariyasini o'rganishlari lozimdir.

Mazkur "Aruz ilmi" darsligining maqsadi arab bo'limi va mumtoz filologiya talabalarini vaznlar tushunchasi bilan tanishtirib, she'riy asarlarni vaznni aniqlab, o'z qolipiga solib, musiqiy ohangda o'qishga o'rnatishdir.

Talabalarga mumtoz va hozirgi arab va o'zbek shoirlari she'rlaridan misollar keltirib, ularning har biri vaznga solib o'qitiladi.

Bu esa, talabalarga murakkab she'riy ohangning jilva-jilosini chuqur his etishga yordam beradi.

Mazkur fanni o'qitilishidan maqsad – talabalarda o'rganilayotgan mamlakatlar adabiyoti va adabiyot nazariyasi fanlarida milliy adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari, uning rivojlanish qonuniyatları bilan bir qatorda, aruz ilmini ixtiro qilgan arab olimining hayoti va ijodi, O'rta Osiyolik olimlarning mazkur fan rivojiga qo'shgan hissaları to'g'risida bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

Aruz vaznida yozilgan qasida, she'r yoki g'azal ma'nolarini tushunish bilan birga, ularni o'z vazni, ohangi bilan o'qish, talaffuz etish ham juda muhim. Har bir she'riy asar o'z vazni bilan o'qilmasa, undagi ma'nolar yorqin va ta'sirchan chiqmaydi. Bitta tovush yoki qo'shimcha noto'g'ri talaffuz etilsa, ohangiga tushmasa, butun asarning jozibasi yo'qoladi va dag'allik yuz beradi. Shu bois har bir she'riy asarni, ayniqsa, g'azalni o'qiganda, ular ohangi to'g'ri kelgan bahrning imkoniyat va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, aruz qoidalariiga mos qilib tushirish yo'llarini topmoq zarur. Buning uchun aruz ilmi qonun qoidalariiga rioya etish lozim.

Arab bo'limi talabalariga qasida yoki she'riy parchalar ko'proq ularga xos bo'lgan bahrarda o'rnatilsa, mumtoz

filologiyasi talabalariga mumtoz o'zbek shoirlarining g'azallarini vaznga solib o'qitiladi.

E'tiboringizga havola qilinayotgan "Aruz ilmi" nomli darslik uch bo'limdan iborat. I bo'lim "Aruz ilmi va uning tarkibiy qismlari" deb nomlanib, uch qismiga bo'linadi. Unda aruz atamasining kelib chiqishi hamda aruz ilmini ixtiro qilgan Basra ilmiy maktabi rahnamosi, tilshunos, musiqashunos olim Xalil ibn Ahmad haqida ma'lumot beriladi. Keyingi qismida bayt, juzv, xamda ruknlar to'g'risidagi tushuncha haqida batafsil ma'lumot berilib, albatta, keyingi bahrlar she'riy misollar orqali tushuntirib boriladi.

II bo'lim "Aruz bahrlari va aruziy doiralar" deb nomlanib, bahrlar haqidagi to'liq tushuncha bilan bir qatorda, barcha bahrlarni o'rganib she'riy parchalarning bahrlarini aniqlash kerak bo'ladi.

Albatta, bu jarayonda talabalarga she'rlar, g'azallar yodlatilib, aruziy ohangda, bir maromda o'qish o'rgatilib, mumtoz sharq she'riyatining mazmun-mohiyatini anglash, ularning jilva-jilosи, jozibasi hamda ruhiyatimizga lazzat beradigan ta'sir kuchiga ega ekanligini singdirishimiz lozim.

Aruziy doiralar haqidagi ma'lumotlar ham jadvallar orqali tushuntiriladi.

III bo'lim "Aruz ilmining tarixiy ildizlari"-deb nomlanib, ona zaminimizdan yetishib chiqqan, aruz faniga o'z hissalarini qo'shib arab tilida asarlar yozgan olimlar – Abu Nasr Farobi, Abu Abdulloh Xorazmiy, Ibn Sino, Mahmud Zamashshariy, Abu Xafs Nasafiy, Yusuf Sakkokiy hamda aruz ilmini isloh qilgan Abu Nasr Hammod al-Javhariy hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlar beriladi.

Shu bilan birga qofiya ilmi fazilatlariga oid qator tasri', tarsi' va tasmit san'atlari xususida ma'lumotlar berib, hazrati Alisher Navoiy g'azallaridan misollar keltiriladi.

I BO'LIM. ARUZ ILMI VA UNING TARKIBIY QISMLARI

Darsning maqsadi: talabalarni "aruz" so'zining ma'nolari bilan tanishirish va aruz ilmining ixtirochisi Halil ibn Ahmad bilan tanishirish.

Tayanch so'z va iboralar: aruz, vazn sistemasi, "Mezon ul-avzon, rukn, Makka bilan Toif, al-Ayn, an-Nagam, al-lyqo, aruz bahrlari, she'riy nazariya.

1.1. "Aruz atamasi va unga oid ta'riflar

Aruz ^{العروض}¹ arab poeziyasining she'riy vazni. Aruzdag'i she'rining birinchi namunalari milodiy V asrga taalluqli. VIII asr ikkinchi yarmiga kelib aruz ilmiy asoslangan fanga, keyinroq tugal tizimga aylandi.

Aruz nazariysi sharq mumtoz she'riyatida eng ko'p qo'llanilgan yagona she'r vazni hisoblanadi. Aruz vazni ilk bora arab she'riyatida vujudga keladi, keyinchalik u fors-tojik va turkiy xalqlar mumtoz she'riyatining ham asosiy vazn turi sifatida shakllandi va takomillashdi.

A. Rustamovning fikricha, "Aruz deb bir qancha Sharq xalqlari adabiyotida, jumladan, o'zbek mumtoz adabiyotida qo'llanib kelinayotgan o'ziga xos vazn sistemasiga hamda shu haqidagi ilmiga aytildi. Aruz vazni bo'g'inlarning talaffuzdagi uzun-qisqaligiga asoslangan bo'lib, muzika bilan chambarchas bog'liqdir"².

Nima uchun "aruz" deb nomlangani haqida ko'pdan ko'p har xil fikrlar mavjud. Bu yerda biz hazrati Alisher Navoiyning "Mezon ul-avzon" asaridagi fikrni keltiramiz: "... Aruz fani sharif fandur ... Xalil ibn Ahmad rahmatullohki bu fanning vozi'idur, chun arab ermish va aning yaqinida bir vodiy ermishki, ani

¹ Arab tilida aruz so'zi "أرض" (dod) harfi bilan voziladi va "d" tovushi bilan talaffuz qilinadi. O'zbek, fors tillarida yuqoridaq harf "Z" (zod) o'qiladi. Shuning uchun, qo'llunmaning ba'zi joylari, ayniqsa, arab aruziga tegishli joylariда, til taqozosiga ko'za, "arud" deb berilgan.

² Рустамов А. Аруз хакида сунъатлар. – Т.: Фан, 1972. – Б. 5.

“Aruz” derlar ermish va ul vodiyya a’rob (arablar) uylar (o’tov)ni tikib, jilva berib, bahoga kiyururlar ermish. Va uyni arab “bayt” der. Chun baytlarni bu fan bila mezon qilib, mavzunini nomavzundan ayururlar ...”

A. Rustamov: ba’zilar aruz so‘zining lug‘aviy ma’nosи “qiyin yo‘l”, bu ilm qiyin bo‘lgani uchun uni “aruz” deb ataganlar deydilar. Ayrim aruzchilar bu so‘z “arz qilinadigan” degan ma’noga ega, she’rning vaznini aniqlash uchun bu ilmga murojaat qilinadi. Shu sababdan unga aruz deb nom bergenlar degan fikrni aytganlar³.

Xatib Tabriziy : “... chodir mustahkam turishi uchun uning o‘rtasiga qo‘yiladigan tirkak ustunni “aruz” deb ataydilar; aruz bilimdonlari esa, birinchi misraning oxiridagi ruknni aruz atashadi. Xuddi chodir o‘sha ustunga tayangani kabi, bayt shu ruknga tayanadi; chunki bu rukn talaffuz etilganda shu she’r qaysi bahrga tegishli ekanligi ma’lum bo‘ladi”⁴.

Shuningdek, “Aruz” terminini kelib chiqishi, Makka bilan Toif o‘rtasidagi vodiy ham “aruz” deb nomlangan. Yana bir ma’lumotga ko‘ra, “aruz” so‘zi Makka shahrining nomlaridan biri bo‘lgan.

Taniqli olim Hanna al-Faxuriy “aruz” so‘zining kelib chiqishini arab she’ri tuyani haydash chog‘ida aytildigan qo‘shiqlar asosida shakllangan, deb hisoblaydi. Uning fikriga ko‘ra, aruz ritmlari tuyaning o‘ziga xos qadam tashlash maromlariga ya’ni ritmlariga moslab yaratilgan.

Ko‘rinib turibdiki, “aruz” terminining kelib chiqishi borasida ko‘plab olimlar tamonidan turli xil fikrlar va tushunchalar mavjud.

Shunday qilib, “Aruz” termini Sharq adabiyotshunosligida qadimdan bizning zamonimizgacha asosan ichki ikki ma’noda ishlatalidi: *ma’lum she’riy sistema* sifatida hamda *shu sistema haqidagi ta’limot*.

³O’sha asar – b. 6.

⁴الغوري الحافظ، الوافي في العروض والآيات، القاهرة، 1977 من

Xalil ibn Ahmad. Aruz sistemasini birinchi bo‘lib o‘rta asming yirik arab filologi, Basra ilmiy maktabi rahnamosi, musiqashunos olim Xalil ibn Ahmad al-Azdiy al-Farohidiy VIII usrda ixtiro qilgan. Xalil ibn Ahmad taxminan 715-719-yillar o‘rtasida Ummon (Janubiy Arabiston)da tug‘ildi. Yoshlik chog‘lari Basrada o‘tdi va u yerda o‘z zamonasining olimlari Ali Ayyub Saxtiyoniy, Osim Ahval, al-Avvom ibn Havshab kabi olimlardan nahv va sarf asoslari, hadis, umumiyl filologik bilimlarni o‘rgandi. Keyinchalik Basra tilshunoslik maktabi asoschilaridan Iso as-Saqafiy huzurida grammatika va leksikologiya asoslardan tahsil oldi.

Olim qashshoq umr kechirgan bo‘lsa ham, o‘zidan keyin juda katta boy ilmiy meros qoldirgan. Shuningdek, u iqtidorli shogirdlar jamoasini yetishtirib chiqardi. Ular: al-Lay ibn Muzaffar – qomus muallifi, Abul-Hasan ibn Sa‘id al-Ahfash – aruzchi, Sibavayh – mashhur “al-Kitob” muallifi.

Kashfiyotchi olim Xalil ibn Ahmad 786-yili vafot etdi. Uning ilmiy merosiga nazar tashlar ekanmiz, qomusiy ilm sohibi, faqat aruzshunoslikda emas, balki leksikologiya, musiqada ham o‘z tizimiga ega ijodkor bo‘lganini ko‘ramiz. Arab fonetikasi va leksikologiyasining rivojlanishida olimning o‘rnini beqiyosdir. Uning mashhur “Ayn kitobi” (كتاب العين) arab tili izohli lug‘ati bo‘lib, uning ta’lifida hali arablarda ma’lum bo‘lmagan usul qo‘llanildi, ya’ni tovushlar barchaga ma’lum alifbo yo‘nalishida emas, balki artikulyatsiya olish o‘rinlari tartibida joylashtirilgan hamda tavsif bo‘g‘izning eng pastida – dastlabki o‘rinda paydo bo‘luvchi “ayn”dan boshlanadi.

Shuningdek, Xalil ibn Ahmad Sharq, ayniqsa, arab musiqasini yangi nazariy asosga solgan. Uning “an-Nag‘am” (“Ohang”), “al-Iyqo” (“Ritm”) nomli asarlari musiqaga oid bo‘lib, ularda olim arab nazmining turli bayt shakllarini musiqalashtirish va kuylash me’yorlari borasida ilmiy qarashlarini bayon qilgan. Kitobning tazminlarigina bizga yetib kelgan, o‘zi yo‘qolib ketgan.

Aruzni alohida fan sifatida Xalil ibn Ahmad shakkantirganda, baytlarni chuqur tahlildan o’tkazib, ijod qoidalarini ilmiy asosladi,

bahrlarni mavjud shakllar sifatida ajratdi. Biroq olim ularni o‘zi o‘ylab chiqqagan emas, u mavjud qasidalardagi jamlangan qonuniyatlarni ocha bildi. Ularni to‘plab, tartibga solib, xalqga “Aruz bilimi qomusi” (مجم في علم العروض) asarini taqdim qildi. Afsuski, ushbu asarning asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan. Xalilning shogirdlari tomonidan ko‘chirilgan ayrim qismi mavjud. Biroq, so‘nggi yillarda ushbu asarning nusxasini tiklashga arabshunoslar harakat qilishyapti.

Xalil ibn Ahmad islomdan ilgarigi V-VII va o‘z davrigacha bo‘lgan VII-VIII asrlardagi shoirlarning asarlarini o‘qib, o‘rganib, tahlil etib, aruz bahrulari haqida o‘z she’riy nazariyasiga asos soldi.

Arabiston sahro-yu cho‘llarida arablar qabila-qabila bo‘lib yashashgan. Har bir qabilaning o‘z shoirlari bo‘lgan. Ular og‘zaki ijod qilishgan. Ularning asarlarini roviylar yod olib, avloddan avlodga yetkazishgan.

VII asrda hazrati Usmon ibn Affon xalifalik davrlarida Qur’oni Karim 6 nusxada xatga tushirilgandan keyin VIII asrdan boshlab Rasululloh (s.a.v.) hadislari ham to‘plana boshlandi. Aynan shu davrda Iroqning Kufa va Basra shaharlarida olimlardan tashkil bo‘lgan jamoalar qabilama-qabila yurib, arab tili sarfnahvini yaratdilar, xalq og‘zaki ijodiga oid masal, matal, ertak, asotir, topishmoq, hikmatlarni to‘pladilar, hamda shoirlarning qasidalarini roviylar og‘zidan yozib ola boshladilar.

Manbalarda yozilishicha, Islomdan ilgarigi shoirlar o‘z asarlarini qabila ahllari to‘planadigan joylarda, ko‘pincha, bozorlarda baland shirali ovoz bilan ma’lum bir ohangda yoddan o‘qib berishar, qabiladoshlari ularning asarlariga baho berar, eng yaxshilarini terilarga yozib, Ka‘baga osib qo‘yilar ekan.

Rivoyatlarga ko‘ra, Xalil ibn Ahmad hajga borib, zam-zam suvidan ichib shunday duo qilgan:

«Ey Rabbim, menga shunday ilm berginki, mengacha hech kim u ilmni bilmagan va mendan keyin ham hech kim bilmaydigan bo‘lsin». Ayni shu voqeа sabab, Alloh Taoloning inoyati bilan Xalil ibn Ahmad «aruz ilmi»ni yaratishga sababchi bo‘lgan.

Xalil ibn Ahmad xalq orasidan yig‘ilgan she’rlarni o‘qib, tahlil etadi. Qarasaki, yozilgan qasidalar har xil ohangda. She’r ohanglarini tuyalarning yengil yelishiga, ot dupurining bir maromda eshitilishiga, temirchilar dakdasiga o‘xshatgan. Ularni birma-bir tasnif etib, o‘zining she’riy nazariyasini yaratdi.

Ushbu aruz sistemasini yaratgan vaqtida aruz, umuman she’riy sistema haqida hech qanday tushunchaga ega bo‘lmagan shoirlar tomonidan Islomgacha bo‘lgan arab she’riyatida bir qancha asarlar yaratilgan yoki yozilayotgan edi. Bu she’rlarning ko‘philigi Xalil yashagan davrga qadar yaratilgani uchun ularga tarixiy nuqtayi nazardan yondashuvga imkon beradi. Shunga qaramay, Xalil ibn Ahmad o‘rta asrga xos tasnifchi olim sifatida arab she’riyati san‘atining tarixiy rivojini ko‘rsatishga harakat qilib ko‘rmadi.

Xalil ibn Ahmad yuzga yaqin aruz vazni oralaridagi mushtaraklik alomatlariga qarab ularni 15 guruhga bo‘ladi va bu guruhlarni bahriar deb ataydi. Uning shogirdi Abulhasan Axfash aruzga “Mutadorik” deb ataluvchi yana bir bahrni qo‘sadi. Ibn Usmon Maziniy, Imom Axmad ibn Abdurabbix, Ibn al-Xatib at-Tabriziy, Ziyovuddin Abul Jaysh al-Hazrajiy kabi arab olimlari ham aruz she’riy tizimi nazariy masalalari xususida izlanishlar olib borganlar.

Shubhasiz, al-Xalil tomonidan ishlab chiqilgan barcha istilohlar, u yaratgan doiralar arab she’rlarini eshitish jarayonida undagi qofiyalarga aniq yozma ko‘rinish berish uchun xizmat qilgan.

1.2 Bayt tushunchasi

Darsning maqsadi: talabalarni aruzning asosiy qismi bilan tanishtirish.

Tayanch so‘zlar va iboralar: she’r ilmi, qosiya bilimi, nahv, sarf, balog‘at, „she’r uyi”, mufrad, fard, qit‘a, misra, sadr, arud, xashv, darb, musamman, murabba .

Ma'lumki, arablarda she'r ilmi keng tushuniladi va uch tarkibiy qismiga ajratiladi:

1. Aruz bilimi, علم العروض, ya'ni aruzning o'zi: u she'r bitishda qo'llaniladigan vazn turlari va ulardan foydalanishda zaruriyati seziladigan qonun-qoidalar bilan shug'ullanadi.

2. Qofiya bilimi, علم القوافي: qofiyalanish tartibi, qofiyalanish usullari, qofiyalarni saralash va ularni to'g'ri ishlatish, qofiya turlari hamda she'r bitishdagi vazn qoliplaridan foydalaniladi.

3. Badiiy vositalar haqida bilim, علم البديع. She'rning badiiy yetuk bo'lishini ta'minlovchi tasvir vositalari va ulardan to'liq foydalanish yo'riqlari. Bu she'rning mazmundor va badiiy yetuk bo'lishida ahamiyatlidir.

Aruz ilmi boshqa arab ilmlaridan rivojlanish jihatidan keskin farq qiladi. Nahv, sarf, balog'at va lug'at ilmlari bir butunlik, mukammallik darajasiga yetishda yillar, asrlar davomida rivojlanib yetishib borgan. Biroq aruz ilmi esa Xalil ibn Ahmad ixtiro qilgan vaqtning o'zida mukammal ilm darajasida bo'lган. Xalil ibn Ahmaddin keyin hech bir aruzshunoslar uning aruz ilmi nazariyasini inkor etishmagan va o'z tadqiqotlarida uni asos qilib olishgan.

Har bir g'azalning birinchi bayti, ya'ni matlaasi qaysi ohangda o'qilsa, keyingi baytlar ham o'sha maromga moslanishi lozim. Chunki aruz vazni musiqiylikka asoslangan. Buni, ayniqsa, keksa hofizlarimiz kuylagan qo'shiqlarni tinglaganda amin bo'lamiz. Agarda biz mumtoz she'riyatimizni aruz qoidalariga rioya qilib o'qisak, undagi maromiy mavj, musiqiy ohang, rubobiy zavq-u shavq beruvchi serjilo jozibasini his etamiz.

Bayt tushunchasi. Arab she'rining asosini bayt tashkil etadi (ko'p بيت) lug'aviy ma'nosi: namat uy, badaviylarning o'tovi). Shu ma'nodan kelib chiqqan holda, baytni "she'r uyi" (بيت الشعر) deb ham yuritishadi. Bayt ruknlardan tashkil topib, qofiya bilan tugashi kerak.

Har bir bahrning yasalishidagi ahamiyati va asl ruknlardan yasalgan tarmoq ruknlarning joylarini aniqlash uchun bayt qurilishini mukammal bilish darkor⁵.

Bir baytli she'r – mufrad yoki fard – lug'aviy ma'nosi: yolg'iz, yagona). Baytlar soni uch bilan olti o'rtasida bo'lса, uni qit'a قطعة – ayrim) deb atashadi. Yetti yoki undan ortiq baytli she'r birligi qasida (ko'p. قصيدة) deyiladi.

Har bir bayt ikki ritmik bo'lakdan iborat bo'lib, uning har biri misralardan (aslida misra مسراع ko'p. مصارع) – lug'aviy ma'nosi: eshik tabaqasi) tashkil topgan bo'ladi.

Bayt qurilishidagi har misra o'z nomiga ega. Misralarning birinchisi – sadr صدر (boshlanish), ikkinchisi esa, ajuz (عجز susayish) deb nomlanadi.

Har bir misraning o'zi tarkibiy qismlarga bo'linadi. Ana shu bo'laklar – ruknlardir, shuningdek, ular misraning qaysi o'rinda joylashganliklariga qarab ham quyidagicha nomlanadilar.

Birinchi misraning oxirgi rukni – arud عروض (o'tov birinchi yarmining chegarasi) deb ataladi. Qolgan bo'laklari xashv حشو (oraliq) deb yuritiladi.

Ikkinci misraning birinchi qismi – ibrido (ibrido boshlang'ich) bo'lса, oxirgi qismi esa, darb ضرب (qoqish, o'rnatish ضرب بيتا o'tov o'rnatish, uy qurish)dir. Bu misrada ham darbgacha bo'lган ruknlar xashv deb ataladi.

فعلن مقاعيلن فعلن مفعلن

arud xashv sadr

II misra فعلن مفعلن فعلن مفعلن

darb xashv ibrido

Shunday qilib, birinchi misra sadr, hashv va aruzdan tashkil topadi, ikkinchi misra ibrido ,hajv va darbdan tarkib topgan bo'ladi.

Baytlardagi ruknlar soni bahrlarning tabiatiga qarab turlicha bo'ladi. Shu bois baytlar turlicha nomlanadi. Agar har bir misrada

محمود بن سير الزمخشري، القسمان المستقيم في علم العروض، دار الكتب، القاهرة، ر. 60، ص. 10⁵

to'rtta, demak baytda sakkizta rukn mavjud bo'lsa, bunday baytni **musamman** – مثمن (– sakkizlik) deb ataymiz. Masalan: tavil bahri qolipi

فَوْلَنْ مَقَاعِيلَنْ فَوْلَنْ مَقَاعِيلَنْ

فَوْلَنْ مَقَاعِيلَنْ فَوْلَنْ مَقَاعِيلَنْ

Agar har bir misrada uchtadan, baytda oltita rukn mavjud bo'lsa, bayt **musaddas** – مسدس (– oltilik) deyiladi. Misol: rajaz bahri

مُسْتَقْعِلَنْ مُسْتَقْعِلَنْ مُسْتَقْعِلَنْ

مُسْتَقْعِلَنْ مُسْتَقْعِلَنْ مُسْتَقْعِلَنْ

Bulardan tashqari **murabba** (– مربع) – to'rtlik baytlar ham bo'ladi. Ularda har bir misradagi ruknlar soni ikkitadan bo'lishi shart. Misol: hazaj bahri

مَقَاعِيلَنْ مَقَاعِيلَنْ

مَقَاعِيلَنْ مَقَاعِيلَنْ

Yuqorida ko'rib o'tilgan bayt shakllaridan **musammand** xashvlar soni 4ta, **musaddasda** 2adir.

Murabbalarda esa, xashv bo'lmaydi, faqat sadr – arud; ibtido – darb ishtirok etadi.

1.3. Juzvlar haqida tushuncha

Darsning magsadi: Aruzdagi eng kichik ritmik bo'lak harf va bosh o'chov birligi sanaladigan juzvlarning turlari haqida ma'lumot berish.

Tayanch so'zlar va iboralar: hijo, harf, mutaharrik, juzy, maqta, sabab, vataf, fosila, o'chovlar, harf, bo'g'inlar.

Aruzdagi eng kichik ritmik bo'lak sifatida ayrim mutaxassislar (arab va fors aruzshunosligi an'analariga muvosiq) harfni, boshqalari esa (turkiy tillar va turkiy aruz xususiyatlaridan kelib chiqib) hijoni ko'rsatishadi. Ya'ni, eng kichik ritmik bo'lak sifatida harfning olinishi arab tili (va yozuvi) uchun xosroq, o'zbek tili uchun esa hijoning olingani qulayroq.

Shunday qilib, arab aruzshunosligida eng kichik ritmik bo'lak – harf, harf esa ikki turli bo'ladi: mutaharrik (harakatli) va sokin

(harakatsiz). Harakatli deganda unli tovush tushunilishi e'tiborda tutilsa, "mutaharrik harf", "sokin harf" atamalarining ma'nosi anglashiladi. Masalan, "ko'z" so'zi ikkita harf: bir mutaharrik ("ko'") va bir sokindan ("z") tarkib topadi.

Aruz fanining asosi o'chovlar (vaznlar) va ma'lum tartibda ketma-ket keladigan harakatli va sukonli harflardan tashkil topgan **ruknlar** hisoblanadi. Shuningdek, harakatli va sukonli harflarning ma'lum tartib bilan almashinib kelib, bir butunlikni tashkil qilishlariga qarab bo'lakchalarga ajratadi. Ana shu kichik bo'lakchalar aruz uchun bosh o'chov birligini tashkil qiluvchi juzy (ko'pligi ajzo)lar (maqta')dir. Ular ikki turli bo'ladi:

Birinchisi, maqta tarkibida harakatlanganligi yoki sukonlanganligidan qat'iy nazar, ikkita harf ishtirok etgan bo'lak **sabab** (سبب lug'.m: arqon)dir. Sabab ikki turli bo'ladi:

1. Yengil sabab (سبب خفيف) – bir qisqa harakatli va bir sukonli harflar birikmasidan iborat. Masalan, فَوْلَنْ dagi لَفْلَنْ – "may – مَيْ", "nay – نَيْ", "gul – غُلْ" kabilar.

2. Og'ir sabab (سبب ثقيل) – ikki qisqa harakatli harflar birikmasidan iborat. Masalan, فَوْلَنْ dagi عَلَنْ – "vafsi" lug'.m: qoziq).

Ikkinchisi, uch harfdan iborat **vataf** (وقاف lug'.m: qoziq). Vatadning ham ikki turi mavjud:

1. Ajratilgan vataf (وقاف مفروق) – ikki harakatli harfning o'ttasida keluvchi bir sukonli harflar majmuasi. Masalan, فَلْوَلَاتْ dagi لَفْلَلْ.

Misol:

Kimdadur safo seningcha, kimdadur vafo seningcha

2. Yig'ilgan vataf (وقاف مجموع) – ikki harakatli va bir sukonli harflar yig'indisidan iborat. Masalan, فَاعْلَنْ dagi عَلَنْ – "vafsi".

Shuningdek, uch yoki to'rt harakatli, oxiri harakatsiz harfsdan tashkil topgan bo'lak **fosila** (الفاصلة lug'.m: oraliq)lar ham ikki ko'rinishda bo'ladi:

1. Kichik fosila (الفاصلة الصغيرة) – bir og'ir va bir yengil sababning yig'indisidan iborat. Masalan, مَفَاقِعْلَنْ dagi مَفَاقِعْلَنْ – "vafsi".

⁶"Harf" so'zi tovushning o'zin hamda uning yozuvdag'i ifodasini birdek ifodalaydi

2. Katta fosila (الفاصلة الكبرى) – bir og‘ir sabab va bir yig‘ilgan vatadga teng. Masalan, فصلن.

Arablar yuqoridagilarni bir jumlaga jam qilishgan:

لم ار على ظهر جبل سكنت
سبب وتد فاصلة

A. Navoiy quyidagi jumlanı yuqorida aytılgan hamma juzvlarning ifodasi tariqasida keltiradi:

Ul ko‘zi qaro dardu g‘amidin chidamadim
sabab vataf fosila

Ul – sabab hafif, ko‘zi – sabab saqiył, qaro – vataf majmu, dardu – vataf maftuq, g‘amidin – fosilai sug‘ro, chidamadim – fosilai kubro.

Navoiy fikricha, bu juzvlarning har biri yakka holda ishlatalganda vazn maydonga kelmaydi. She‘rda vazn hosil qilish uchun, bu juzvlarni aralashdirib ishlatish kerak.

Mana shu uch xil bir-biriga o‘xshamas juzvlar (sabab, vataf, fosila)ning qo‘shilishidan aruzshunoslar she‘rning vaznnini o‘lhash uchun shunday o‘lchovlar hosil qilganki, ular va ularning turlanishidan chiqqan o‘lchovlar hamma vaznlarni hosil qilishga va she‘rda qo‘llaniladigan vaznlarni tayinlashga imkon tug‘diradi.

Juzv harf va harakatdan tuziladi. Unli harf uchta ى، ى، ى ular ochiq bo‘g‘inda (sokin) sukulni yoki uzun unli vazifasini o‘tagan. Biroq arab alifbosida eski o‘zbek yozuvida unli harfli ochiq bo‘g‘inlar doimo cho‘ziq bo‘g‘in o‘rniga o‘tavermagan. Ba’zan cho‘ziq va qisqa bo‘g‘inga ham o‘tavergan.

Shunday qilib, harflar soni doimo bo‘g‘inlar sonidan ko‘p bo‘ladi.

Demak, she‘rlarni tahlil qilishimiz jarayonida bo‘g‘inlarga emas, harflarga e’tibor qaratishni unutmasligimiz kerak ekan, aks holda vaznni to‘g‘ri aniqlay olmaymiz.

1.4 Aruzda ruknlarning ahamiyati

Darsning maqsadi: Talabalarni aruz ruknlari va ularning turlari va ularda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlar bilan tanishtirish.

Tayanch so‘zlar va iboralar: Rukn, af‘ila, tafila, rukn qoliplari, afoi‘yl, fa‘u:lun, mafa‘ilun, foilotun, sog‘lom rukn, xumosiy, subotiy, tarmoq rukn, solimul – arkon, zihof va illatlar, hazf, noqis, idmar, habn va tayy.

Aruz vaznida eng kichik o‘lchovlar ruknlardir. Rukn – bu juzvlarning ya‘ni sabab, vataf va fosilalarning birikuvidan she‘riy misralarni hosil qiluvchi bo‘lakdir. Vaznlar ruknlardan tuziladi, ruknlar esa juzvlardan iboratdir. O‘zbek aruzshunosligida “arkon” ham deb nomlashadi⁷. Ko‘plab arab aruziga bag‘ishlangan asarlarda esa runlar “afoi‘yl” va “tafo‘yl” deyiladi. Ruknlar necha harfdan tashkil topishiga qarab ikki qismga bo‘linadi:

Xalil ibn Ahmad rukn qoliplarini yasashda quyidagi 10ta harfdan foydalanadi: ا، ئ، س، ع، ف، ل، م، ن، و، ي.

Arab olimlari ushbu harflar yig‘indisidan (tarj: “shamshirlarımız yaraqlab ketdi”) jumlasini shakl qilib yasashgan.

اللأفاعيل – Sabab, vataf va fosilalardan tarkib topgan afoi‘yl va tafaai‘yl – lar deb ataladigan 8ta asl af‘ila (ruknlar) mavjud. Ular necha harfdan tashkil topishiga qarab ikki qismga bo‘linadi:

1. Besh harfdan yasalgan ruknlar. Ular ikkita:
Birinchisi – فوْلَن (fa‘u:lun) – bir yig‘ilgan vataf (فوا) va bir yengil sabab (لن) keladi.

Ikkinchisi uning aksi (فاعلن) (fa:‘ilun) – bir yengil sabab (ف) va bir yig‘ilgan vataf (علن) keladi.

2. Yetti harfdan yasalgan ruknlar. Ular oltitadir:
Birinchisi – ikki yengil sabab va yig‘ilgan vatafдан tuzilgan uchta ruknlar: Birinchisi – مستقعن (mustaf ilun). Boshida ikki

sabab (مس)) va oxirida keluvchi bir vatad (عن) yig'indisidan iborat.

Ikkinchisi - مفاعلین (mafa:'ilun). Boshida vatadi majmu' keyin ikki yengil sabab (عن) keladi.

Uchinchisi - فاعلش (fa:'ila:tun). Boshida va oxirida keluvchi ikki yengil sabab (ف) va (ث) va o'rtada keluvchi bir yig'ilgan vataddan iborat.

To'rtinchisi - مفاعلش (mufa:'alatun) bir yig'ilgan vatad (مما) va undan keyin keluvchi kichik fosila (علق) dan iborat.

Beshinchisi - متفاعلن (mutafa:'ilun) yuqoridagining aksi ya'ni bir kichik fosila (متفا) va bir yig'ilgan vatad (عن) dan iborat.

Oltinchisi - ikki yengil sabab va keyin bir ajratilgan vataddan tarkib topgan (maf'u:la:tu) ruknidir⁸.

Ko'pgina aruzga doir asarlarda 8ta asl ruknlar mavjudligi ko'rsatildi. Lekin masalan, Abu Nasru Hammod al-Javxariyning "Aruz al-Vurqatiy" risolasida shu 8 rukndan "مفولاث" ("maf'u:la:tu") ruknini olib tashlaydi⁹.

Yuqoridagi rukn qoliplari arab she'riyati vaznlarini yasaydigan asliy ruknlardir. Bahrlar tarkibida qo'llanilayotgan ruknlar sof birlamchi holatda yoki ayrim o'zgarishlarga uchrangan shaklda uchrashi mumkin.

Birlamchi holatda, hech qanday o'zgarishlarga uchramagan shaklda qo'llanilayotgan ruknni sog'lom (سالم) rukn deb ataladi. Bes harfli asllar "xumosiy" (beshtalik) va yetti harfli asllar "subotiy" (yettilik) deb ataladi. Navoiy fikricha, turkiy she'riyatda ko'p ishlatalidigan asl ruknlar beshtadir. Quyida ularning uzun va qisqa bo'g'inalarini ifoda etuvchi belgilar bilan beramiz:

Mafa:'ilun - / - - -

Fa:'ila:tun- / - -

Mustaf'ilun - - / -

Maf'u:la:tun - - - /

⁸ الرشترى مخوه بن نصر، القسطنطيني المستقى في علم العروض، الدار الكتب المصرية 538، بخطيئة 1853 ميلادية ص 44.
الوغرى، عروض الورقة.

Fa'u:lun/ - -

Tarmoq ruknlar. Ruknlar bahrlar tarkibida hamma vaqt ham sog'lom holda ishlatilmaydi, ko'p hollarda ruknlar bahrlar doirasida miqdor o'zgarishlarga uchrab turadi. Biroq asliy ruknlar bahrlar tarkibida hamma vaqt ham sog'lom holda ishlatilmaydi, ko'p hollarda ruknlar bahrlar doirasida miqdor o'zgarishlarga uchrab turadi. Ushbu o'zgarishlardan hosil bo'lgan ruknlar qoliplarini tarmoq (فرع) ruknlar deyiladi. Ular quyidagilardir:

فعول، فعول، فعل، فعل، فعل، فع

Keyingi asliy rukn dan 2ta tarmoq rukn yasaladi: فعل، فعل، فعل

مفعلن مفعلن (mustaf'ilun)keyingi asliy rukn. Ushbu rukn qolipida 11 ta tarmoqlari bor:

مفعلن مفعلن، مفعلن

usshbu asliy ruknning yettita tarmoq ruknleri mavjud: فعل، فعل

Keyingi asliy rukn da o'n bitta tarmoq rukn bor:

فعلان، فعلان، فعلان، فعلان، فعلان، فعلان، فعلان، فعلان، فعلان

مفعلن (mufa:'alatun) nomli asliy rukndan sakkizta tarmoq ruknlar yasaladi:

مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن

Keyingi asliy rukn (mutafa:'ilun)ning o'n beshta tarmoq rukni mavjud:

مفعلن، مفعلن مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن، مفعلن

Va nihoyat oxirgi asl rukn qolipimiz bo'lib, o'n bitta far'iy ruknleri mavjud:

فعولان، فعلان، مفعلن، فعلان، فعلان، مفعلن، فعلان، مفعلن، فعلان، فعلان

Asliy ruknlar (الأصول) va tarmoq ruknlar (قواعد) ning aruzda yana bir amaliy ahamiyati shundaki, she'rning vazni tayin etilganda unga kirgan hamma o'lchov sxemalarining nomlari vazning nomida qayd etiladi. Yuqorida aytiganidek, agar vazn o'zgartirilmagan aslning takroridan hosil bo'lsa, "solimul - arkon" vazn nomini oladi¹⁰.

Zihof va illatlar. Yuqorida aytib o'tganimizdek, ruknlar hamma vaqt ham to'g'ri va sog'lom holda qo'llanilavermaydi. Ruknlar bir qancha o'zgarishlarga: harakatli yoki sukunli harfni tushib qolishi, ruknga bir yoki undan ortiq harfning orttirilishi kabi shakllarda uchraydi. Bu kabi o'zgarishlar aruz ilmida zihof va illatlar deyiladi.

Zihoflar : zihof (زحاف .m: asldan uzoqlashuv) – bir baytning barcha ruknlarida sodir bo'lishi mumkin bo'lgan, lekin qasidaning boshqa-boshqa baytlarida takrorlanishi shart bo'lmasan o'zgarishlardir.

Al-Munjid zihofga quyidagicha ta'rif beradi:

"Aruzda zihof-sabab, xafif yoki sababi saqilning ikkinchi harfida ro'y beradigan o'zgarish, u o'zining og'irligi tufayli shunday nomlangan".

Biroq, zihofga uchrayotgan harf ruknning ikkinchi, to'rtinchi, beshinchi va yettinchi harflari bo'lishi shart. Boshqa harflar (birinchi, uchinchi, oltinchi)ga zihof tushmaydi. Aslida birinchi harfga zihof tushishi mumkin emas, chunki u yuqorida ta'kidlaganimizdek, sababning ikkinchi harfigagina tushadi.

Haqiqatan ham, aruzning arab nazariyotchilarining ta'kidlashicha, zihof she'rning boshidan oxirigacha emas, balki faqat bir marta uchrashi ham mumkin.

Zihof sodda (صرف) va murakkab (مركب) bo'lishi mumkin.

Zihoflar bayoni va tasnifi aruz nazariyasining tushunish nuqtai nazaridan emas, balki esda qolish jihatdan eng murakkab qismi hisoblanadi, shuning uchun arab nazariyotchilari sodda va murakkab zihoflarning maxsus jadvalini tuzib chiqdilar.

Yuqorida qayd etilganidek, zihoflarning umumiy xususiyati, ular sabablarning ikkinchi harfida bo'lishidir. Aniqlash sodda bo'lib ko'rinsa-da, u ancha murakkab ish, bu yerda sabablarga emas, ruknlarining biriga (tafa'il) duch kelinadi. Bunday holatda, zihof ruknning ikkinchi harfida, shuningdek, to'rtinchi, beshinchi, yoki yettinchi harflarida uchrashi mumkin. Agar zihof ruknning bu o'midagini namoyon bo'lsa, sodda zihof deyiladi.

Birikmalarda bir necha zihoflar (sababda ikkita zihof) uchrashi mumkin. Bunday zihof murakkab zihof deyiladi.

Demak, sodda zihoflar sakkizta ekan. Ularni jadval ko'rinishida ko'rib chiqamiz:

Sodda zihoflar jadvali

No	Nomi-lari	Ta'rif	Boshlang'ich etaplar	Zihof harakati oqibatida ruknning o'zgarishi	O'zgargan ruknning ekvivalenti
1	Idmar	Sababning ikkinchi harfi harakatli bo'lganda, o'sha harfning sukunlanishi	Harakatli ta mutafa: 'ilun متقاعد	Sukunlangan ta mutfa: 'ilun متقاعد	Mustaf' ilun ماضي
2	habn	Sababning ikkinchi sukunlangan harfning tushishi	1. Mustaf' ilun 2. Fa: 'ilun 3. maf'u:la:tu 4. Fa: 'ila:tun	Mustaf' ilun Fa: 'ilun Ma ulatu fa: 'ila:tun	Mafa: 'ilun fa: 'ilun Fa: 'ulatu Fa: 'ila:tun
3	Tayy	Rukndagi to'rtinchi sukunlangan harfning tushishi	1. Mustaf' ilun 2. mutafa: 'ilun 3. maf'u:la:tu	Mustaf' ilun Mutaf' ilun	Mustaf' ilun Mafa: 'ilun Fa: 'ilatu
4	Vaqs	Rukndagi sababning ikkinchi harakatli harfning tushishi	mutafa: 'ilun	Mutafa: 'ilun	mafa: 'ilun
5	Azb	Rukndagi beshinchi harakatli harfning u sababning ikkinchi harfi bo'lganda sukunlanishi	mu:fa: 'alatun	mu:fa: 'alatun	mu:fa: 'ilun

¹⁰ Султонов Иzzат Адабиет назарияси – Т. Уйгутучи. 1980. – Б.321

6	Qabd	Sababning ikkinchi harfi bo'lgan ruknning beshinchi sukulangan harfning tushushi	1.Fa'ilun 2.Mafa:'iylu n	Fa'ilu Mafa:'ilun	
7	Aql	Sababning ikkinchi harfi bo'lgan ruknning beshinchi sukulangan harfning tushushi	Mufa'alatun	mufa'atun	mafa:'ilun
8	Kaff	Sababning ikkinchi harfi bo'lgan rukndagi yettinchi sukulangan harfning tushushi	1.mustaf' ilu n 2. fa'ilatun	Mustaf' ilu fa'ilatu	

Sodda zihoflardan tashqari, yuqorida aytib o'tganimizdek, "murakkab" zihoflar ham mavjud, ular arab aruzshunoslari fikricha to'rttadir:

1. Xabl (خبل) – xabn va tayning bita ruknda birikishi.
2. Xazl (خزل) – rukndagi idmar va tayning birikuvi.
3. Shakl (شكل) – rukndagi xabn va kaffning birikuvi.
4. Naqs (نقص) – rukndagi asb va kaffning birikuvi.

Murakkab zihoflar jadvali

Nº	Yakka zihoflar	Birikk an zihoflar	Dastlabki ruknlar	Zihoflar harakati oqibatida ruknlarning o'zgarishi	O'zgargan ruknlarning ekvivalenti
1	2	Xabn	Xabl	1. Mustaf' ilun 2. Maf'u:la:tu	Mutaf' ilu Ma'ulatu
	3	Tayy			Fa'ilatun Fa'ulatu
2	1	Idmar	Xazl	Mutafa:'ilun	Mufta:'ilun
	3	Tayy			
3	2	Xabn	Shakl	1.Fa'ilatun 2.mustaf' ilun	Fa'ilatu Mutaf' ilu
	8	Kaff			Mafa:'ilun
4	5	Asb	Naqs	Mufa:'alatun	Mafa:'iylu
	8	Kaf			

Ilal rukndagi shunday o'zgarishki, u o'sha qasida yoki she'rnning barcha baytida sodir bo'lishi kerak.

Illaning ikki xil turi bor: «ilal az-zaida» – orttiriluvchi illa va «ilal an-naqs»-kamaytiriluvchi illa.

Orttiriluvchi illa o'z navbatida uch turga bo'linadi: tarfil, taziyl, tasbig'.

Orttirilgan illa jadvali

Nº	Nom lari	Ta'riflar	Dastlabki ruknlar	Ilal az-ziyada ta'siri natijasida o'zgargan ruknlar
1	Tarfil	Vatad majmu' bilan tugaydigan ruknga sabab xafifning qo'shilishi	1.fa'ilun 2.mutafa:'ilun	Fa'ila:tun Mutafa'ila:tun
2	Taziyl	Vatad majmu' bilan tugaydigan ruknga harakatsiz harfning qo'shilishi	1.mutafa:'ilun 2.mustaf' ilun 3.fa'ilun	Mutafa'ila:n Mustaf'ila:n fa'ila:n
3	tasbig'	Sabab xafif bilan tugaydigan ruknga harakatsiz harfning qo'shilishi	1.fa:'ilatun	Fa:'ila:ta:n

Ilal an-naqs (kamaytiriluvchi illa) tez-tez uchraydi. Ular nisbatan turli tumandir. Ularning vazifasi ruknlardan biror qismni orttirish emas, balki kamaytirishdir.

Aruz bo'yicha arab mutaxassislarining tasniflariga ko'ra kamaytiriluvchi illaning quyidagi turlari mavjud:

Xazf, qatf, qasr, qat', tash'is, xazaz, salm, kasf, vaqf kabilardir.

Kamaytirilgan illa jadvali

Nº	Nom-lari	Ta'rif	Boshlang'ich etaplar	illa oqibatida ruknning o'zgarishi	O'zgargan ruknning ekvivalenti
1	Xazf	Rukn oxiridagi sabab xasifning tushib qolishi	Mafa: 'iyun	Mafa: 'iy	Fa 'u:lun
2	Qatf	Rukn oxiridagi sabab xasif va uning oldidagi harakatlari harfnинг tushib qolishi	Mufa'alatun	Mufa'al	Fa'u:lun
3	Qasr	Sabab xasifdan sokin harf tushishi va oldidagisining sukulashishi	Mafa: 'iyun	Mafa: 'iy	Mafa: 'iy
4	Qat	Rukn so'ngidagi vata d majmu'dan sokin harfnинг tushib qolishi va oldidagisining sukulashishi	Fa: 'ilun	Fa 'il	F'alun
5	Xazaz	Vata d majmu'ning tushib kolishi	Mustaf'ilun	Mustaf'	F'alun
6	Ssalm	Rukn oxirida vata d mafruqning tushib qolishi	maf'u:la:tu	maf'u:	F'alun
7	Kasf	Rukn oxiridagi vata d mafruqning so'nggi harfini tushirib goldirish	maf'u:la:tu	maf'u:la:	maf'u:lun
8	Vaqf	Rukn oxiridagi vata d mafruq so'nggi harfni sukulash	maf'u:la:tu	maf'u:la:t	maf'u:la:t

O'zgarish turlari orasida harm muhim o'r in tutadi, u harm, huningdek, salm va adb turlariga ega. Keyingi o'zgarishlarda turin-harb, shatar, qasm va jimam kabi turlariga ega bo'ladi.

Al-Xorazmiy fikricha, xarm – bu she'rnинг boshlanishida yu'ni ruknning boshidagi birinchi undoshning va ketidan keladigan unlining tushishi. Xarm atamasi bu yerda keng ma'noda izohlanyapti. Tor ma'nodagi axram atamasi agar u xarmga tegishli bo'lsa, xazaj bahriga tegishli bo'ladi. Quyida sodda ko'rinishdagi xarmning jadvali beriladi.

Sodda ko'rinishdagi harmning jadvali

Nº	Nomlari	Boshlang'ich ruknlar	Harm harakati natijasida ruknlarning o'zgarishi	O'zgargan ruknlarning ekvivalenti
1	Axram /hazajda/	Mafa:'ilun	Fa:'iyun	Maf'u:un
2	Aslam /tavilda/	Fa'u:un	'u:un	Fa'lun
3	A'dab /vasirda/	mufa:'alatun	fa:'alatun	Mufta'ilun

Murakkab ko'rinishdagi xarmning jadvali

Nº	Yagona ko'rinishdagi nomi	Aralash ko'ri-nishi ni o'zgartiril gan nomi	Boshlan-g'ich ruknlar	Harmning ta'siri natijasida ruknlarning o'zgarishi	O'zgargan ruknlar ekvivalenti
1	Xarm Qabd	Asram /tavilda/	Fa'u:un	'u:lu	Fa'lun
2	Xarm Qabd	Ashtar /Hazajda/	Mafa:'i:un	Fa:'ilun	Fa'ilun
3	Xarm Kaff	Axram	Mafa:'i:un	Fa:'ilu	Maf'u:lu
4	Xarm Asb	Aksam	Mufa:'alatun Mafa:'i:un	Fa:'atun fa:'i:lu	Fa:'ilun Maf'ulu
5	Xarm Aql	Ajam	mafa:'i:un	Fa:'ilun	Fa:'ilun

Shunday qilib, biz she'rda sodir bo'ladigan vazn variantlari (illa) hamda rukndagi o'zgarishlar (zihof)ning qay darajada mantiqan va izchil ishlab chiqilganligi ko'rdik. Shuni ta'kidlash lozimki, shoirlar asosan xuddi ana shu "qoidalar"ga rioya qilishgan, faqatgina "Abu-l-Atahiya kabi ba'zi shoirlar aruzni unchalik tan olmaganlar"

Albatta, aruz qoidalariga asosan yozilgan she'r larning hammasini o'rganib chiqish qiyin, agar bu hodisa amalga oshganda balki biz qayerdadir tanqidchi va nazariyotchilar, u yoki bu shoirlarning zamondoshlari e'tiboridan chetda qolgan birdan-bir tomonlari (variatsiyalar)ni topgan bo'lar edik.

Arab nazariyotchilar bayt qismlarining – she'r misralarining mukammal terminologiyasini ishlab chiqqanlar. Aruz nazariyasini to'liq tushunish uchun ular haqida qisqacha bo'lsa ham biz Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asaridagi aruz sistemasining bayoniga o'tamiz.

Uning lo'nda va aniqligini hisobga olib, ensiklopediyaning ma'lum boblarining tarjimasini keltiramiz, chunki Abu Abdulloh al-Xorazmiy tasnifining mazmuni o'rta asrning boshqa arab filologlari tasniflarining mazmunidan biror bir muhim tomonlari bilan farq qilmaydi.

Abu Abdulloh ixtirosining eng muhim xususiyati uning lo'ndaligi, qisqaligi, mantiqan oqlanganligidir.

Mahmud Zamashshariy "Al-Qistos" asarida ruknlarda sodir bo'lvchi o'zgarishlarni zihof va illalarga ajratmasdan ularni asliy rukndan yasalgan tarmoq ruknlarni har birini alohida turlarga ajratib chiqqan. Ular quyidagicha:

فَعُولْ (fa'u:lun) ruknidan oltta tarmoq rukn yasaladi: فَعُولْ، فَعُولْ، فَعْلَنْ، فَعْلَنْ، فَعَلْ، فَعَلْ

Maqbud (lug'.m: tutish) rukn tarkibidagi beshinchchi harf sukulangan hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:

فَعُولْ ← فَعُولْ

Maqsur (lug'.m: qisqartirish) rukn so'ngidagi yengil sababdan sukunli harfni tushib qolishi va oldidagisining sukulashuvi:

فَعْوَلْ ← فَعُولْ

Aslam (lug'.m: teshish, yorish) birinchi baytdagi birinchi kelgan yig'ilgan vatadning birinchi harfi tushib qolishi:

فَعْوَلْ ← عَوْلَنْ = فَعْلَنْ

Asram (lug'.m: tishi siniq) rukn maqbud bo'lganda vataddan birinchi va beshinchchi harfnинг tushib qolishi:

فَعْوَلْ ← فَعْلَنْ

Mahzuf (lug'.m: tushirib qoldirish) baytda arud yoki darb bo'lib keluvchi rukn oxiridagi yengil sababning tushib qolishi:

فَعْوَلْ ← فَعْلَنْ

Abtar (lug'.m: qo'borish) qat' va hazfning majmu' sidir.

فَعْوَلْ ← فَعْوَلْ ← فَعَ

Keyingi asliy rukn فاعلن (fa:lila: tun) dan 2ta tarmoq rukn yasaladi: فَعْلَنْ، فَعْلَنْ

Maxbun (lug'.m: etakni qisqartirib tikish) rukndagi ikkinchi harf sukunli hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:

فَاعْلَنْ ← فَعْلَنْ

Maqtu' (lug'.m: kesish) rukn so'ngidagi yig'ilgan vataddan so'ngi sukunli harfnинг tushib qolishi va oldidagisining sukulashishi:

فَاعْلَنْ ← فَعْلَنْ

mustaf ilun (mustaf ilun) keyingi asliy rukn. Ushbu rukn qolipida 11 ta tarmoqlari bor:

مَفَاعِلْ مَفَتَعِلْ، فَعَلْ، مَسْتَفَعِلْ، مَفَاعِلْ، مَفَغَوْلَنْ، فَعَوْلَنْ، مَسْتَفَعَلْ، مَفَاعِلَنْ،

مَفَعَلْ، فَعَلْ، فَعَلَنْ.

Maxbun. Yuqorida xabn haqida aytib o'tdik.

مَسْتَفَعِلْ ← مَفَاعِلْ

Matviy (lug'.m: o'rash) rukndagi to'rtinchi sukunli harf sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُسْتَهْلِكٌ** = **مُفْتَعِلٌ**

Maxbul (lug'.m: qarshilik) Xabn va taylarning yig'indisidan iborat.

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُتَقْعِلٌ** ← **مُشْتَهِلٌ** = **فَطَّالٌ**

Makfuf (lug'.m: olib qo'yish) ruknning yettinchi harfi sukulni hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:
مُسْتَقْعِلٌ ← **مُسْتَقْعِلٌ**

Mashkul (lug'.m: chalkashtirish) xabn hamda kaff birligidan iborat:

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُنْتَقْعِلٌ** ← **مُنْتَقْعِلٌ** = **مَفْاعِلٌ**

Maqtu rukn so'ngidagi yig'ilgan vataddan so'nggi sukulni harfning tushib qolishi va oldidagisining sukulnashishi:

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُسْتَقْعِلٌ** = **مَفْعُولٌ**

Makbul (lug'.m: zanjirlash) xabn hamda qat' birligidan iborat:

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُنْتَقْعِلٌ** ← **مُنْتَقْعِلٌ** = **فَوْلَانٌ**

Muzal (lug'.m: dum orttirish) rukn ortidagi yig'ilgan vatadga sukulni harf orttirish:

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُسْتَقْعِلٌ**

Muzali maxbun:

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُنْتَقْعِلٌ** ← **مُنْتَقْعِلٌ** = **مَفْاعِلٌ**

Muzali matviy:

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُنْتَقْعِلٌ** ← **مُنْتَقْعِلٌ** = **مَفْعِلٌ**

Muzali maxbul:

مُسْتَقْعِلٌ ← **مُنْتَقْعِلٌ** ← **مُنْتَقْعِلٌ** = **فَطَّالٌ**

Mafail (mafa'il) ushbuasliy ruknning yettita tarmoq ruknlari mayjud:

مَفْاعِلٌ, **مَفْاعِلٌ**, **مَفْاعِلٌ**, **فَوْلَانٌ**, **فَاعِلٌ**, **مَفْعُولٌ**.

Maqbud – المَقْبُود

مَفْاعِلٌ ← **مَفْاعِلٌ**

Makfuf – المَكْفُوف

مَفْاعِلٌ ← **مَفْاعِلٌ**

Maqsur – المَقْسُور

مَفْاعِلٌ ← **مَفْاعِلٌ**

Mahzuf – المَحْزُوف

مَفْاعِلٌ ← **مَفْاعِلٌ**

Mahzuf – المَحْزُوف

مَفْاعِلٌ ← **مَفْاعِلٌ** = **فَعْلَانٌ**

Axram (lug'.m: teshik qilish) rukn boshidagi birinchi undoshning va ketidan keladigan unlining tushib qolishidir. Ruknlarning o'zgarish turlari orasida harm muhim o'rinn egallaydi. Shuningdek, u salm va adb turlariga ega. Keyingi o'zgarishlarda harm-xarb, shatar, qasm va jimam kabi turlariga ega bo'ladi¹¹
مَفْاعِلٌ ← **فَاعِلٌ** = **مَفْعُولٌ**

Ashtar (lug'.m: yorish) ahram va maqbud yig'indisidan iborat:

مَفْاعِلٌ ← **فَاعِلٌ** ← **مَفْاعِلٌ**

Axrab (lug'.m: vayron qilish) ahram va makfuf birligidan iborat:

مَفْاعِلٌ ← **فَاعِلٌ** ← **فَاعِلٌ** = **مَفْعُولٌ**

Keyingi asliy rukn فاعلاش (fa:'ila:tun)da o'n bitta tarimoq rukn bor:

فعلاش, فاعلات, فعلات, فاعلان, فعلان, فاعلن, فعلن مفقولن, فاعلين, فعلين.

1) Maxbun – المَخْبُون

فاعلات ← فعلان

2) Makfuf – المَكْفُوف

فاعلات ← فاعلات

2) Mashkul – المشْكُول

فاعلات ← فعلات

4) Maqsur – المَقْسُور

فاعلات ← فاعلات = فاعلان

5) Maqsur hamda maxbun:

فاعلات ← فاعلات ← فعلات = فعلان

6) Mahzuf – المَحْزُوف

فاعلات ← فاعلا = فاعلن

7) Mahzuf va maxbun:

فاعلات ← فاعلا ← فعلان = فعلن

¹¹ Зайдулланова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотих ал-узум" асарида поэтика – Тони/ШИ. 2001. – Б.20.

- 8) Abtar – الابتار –
فاعلاڻن – فاعلن – فعلن
9) Mushsha's (lug'.m:tashlash) rukndagi vatadning biron-bir harakatli harfning tushib qolishi:
فاعلاڻن – فلان – فاعلاڻن = مفعولن
Yoki rukndagi vatadning birinchi harfning sukunlashuvi:
فاعلاڻن – فلان – فاعلاڻن = مفعولن
10) Musabbag' (lug'.m: semirtirish) rukn ortidagi yengil sababga sukulni harf qo'shish:
فاعلاڻن – فاعلان = فاعلان
11) Musabbag' va maxbun.
فاعلاڻن – فاعلان – فاعلان = فطيان
مفعاعلن (mufa:'alatun) nomli asliy rukndan sakkizta tarmoq ruknlar yasaladi:
مفاعيلن، مفاعلن، مفاعيلن، فولن، مفتعلن، مفعولن، فاعلن، مفعلن
Ma'sub (lug'.m:boshni bog'lash) ruknning beshinchchi harfi harakatli hamda sababning ikkinchisi bo'lganda sukulashuvi:
مفاعلن – مفاعلن = مفاعلن
Ma'qul (lug'.m: bog'langan) rukn tarkibidagi beshinchchi harf hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:
مفاعلن – مفاعلن – مفقول
Manqus (lug'.m: kamaytirilgan) a'sb va kaff birligidan iborat:
مفاعلن – مفاعلن – مفعلن
Maqtuf (lug'.m: yaralangan) hazf va 'asbning birligi:
مفاعلن – مفعلن – مفعلن
A'dab (lug'.m: o'tkir) sog'lom ruknning xarm bo'lishi:
مفاعلن – مفاعلن = مفتعلن
Aqsam (lug'.m: sindirish) ma'subni xarm bo'lishi:
مفاعلن – فاعلن = مفعولن
Ajam (lug'.m: shoxsiz) ma'qulni xarm bo'lishi:

- مفاعلن – فاعلن = فاعلن
8) A'qs (lug'.m: o'rilgan) manqusni xarm bo'lishi:
مفاعلن – فاعلن = مفعولن
Keyingi asliy rukn (mutafa: 'ilun)ning o'n beshta tarmoq rukni mavjud:
مستفعلن، مفاعلن مفتعلن، فعلاڻن، مفعولن، فعلن، فعلن، مفعلن
1) Mudmar (lug'.m:o'zini bilmaslikka solish) rukndagi ikkinchi harakatli harf sababning ikkinchisi bo'lganda sukulashuvi:
متفاعلن – متفاعلن = مستفعلن
3) Mavqus (lug'.m: bo'g'ish) rukndagi ikkinchi harakatli harf sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:
مفاعلن – مفعلن = مفعلن
3) Maxzul (lug'.m: qisqartirish) idmar va tayyolarning birligidan iborat:
متفاعلن – مفعلن = مفعلن
4) Maqtu' rukn so'ngidagi yig'ilgan vataddan so'ngi sukulni harfning tushib qolishi va oldidagisining sukulashishi:
متفاعلن – مفعلن = فعلن
5) Maqtu' va mudmar:
متفاعلن – متفاعلن = مفعلن
6) Ahazza (lug'.m: a'had) rukndagi yig'ilgan vatadning tushib qolishi:
متفاعلن – متفاعلن
7) Ahazza va mudmar:
متفاعلن – متفا = فعلن
8) Muzaal:
متفاعلن – متفاعلن
9) Muzaal va mudmar:
متفاعلن – متفاعلن – متفاعلن = مستفعلن
10) Muzaal va mavqus:
متفاعلن – متفاعلن – مفعلن
11) Muzaal va maxzul:
متفاعلن – متفاعلن – مفعلن

12) Muraffal (lug'.m: shokila qilish) ruknlar oxiridagi yig'ilgan vatadga sukunli harf ottirish:

مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ = مُنْقَاعِلٌ

13) Muraffal hamda mudmar:

مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ = مُنْقَاعِلٌ

14) Muraffal va mavqus:

مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ

15) Muraffal va maxzul:

مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ ← مُنْقَاعِلٌ

Va niyoyat oxirgi asl rukn qolipimiz مَفْعُولَاتٍ (maʃ u:l:tu) bo'lib, o'n bitta far'iy ruknlari mavjud:

: فَعْوَلَاتٍ، فَاعْلَاتٍ، فَعَلَاتٍ، مَفْعُولَاتٍ، فَعُولَاتٍ، فَاعُولَاتٍ، مَفْعُولَاتٍ، فَعَلُولَاتٍ، فَعُلَولَاتٍ

1) Maxbun: مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = مَفْعُولَاتٍ

2) Matviy: مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = فَاعْلَاتٍ

3) Maxbul: مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = فَعَلَاتٍ

4) Mavquf (lug'.m: to'xtatilgan) rukn oxiridagi ayrilgan vatadning so'ngi harfini sukunlash:

مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = مَفْعُولَاتٍ

5) Mavquf va maxbun.

مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = فَعُولَاتٍ

6) Mavquf va matviy.

مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = فَاعْلَانٌ

7) Makshuf (lug'.m: to'siq qo'yilgan) rukn oxiridagi ayrilgan vatadning hazf bo'lishi:

مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = مَفْعُولَاتٍ

7) Makshuf va maxbun.

مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = فَعُولَنٌ

8) Makshuf va matviy.

مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = فَاعْلَنٌ

9) Makshuf hamda maxbul.

مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = فَعُلَنٌ

11) Aslam (lug'.m: kesilgan) rukn oxiridagi ayrilgan vatadning tushib qolishi:

مَفْعُولَاتٍ ← مَفْعُولَاتٍ = فَعُلَنٌ

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Aruz so'zinig ma'nosini qanday?
2. A. Rustamovning aruz vazniga qanday ta'rif keltirgan?
3. A. Navoiyning "Mezon-ul-avzon" asarida aruzga bo'lgan ta'rifi.
4. Xotib Tabriziy aruz so'ziga qanday ta'rif bergan?
5. Sharq adabiyotshunosligida qanday ma'nolarda ishlatalgan?
6. Aruz nazariyasi qachon va kim tamonidan yaratilgan?
7. Xalil ibn Ahmadning asarlari.
8. Xalil ibn Ahmad qay tarzda aruz sistemasini yaratgan?
9. Xalil Aruz bahrlarini nechta turga bo'ladi?
10. Al-Xalildan keyin qaysi arab olimlari aruz bo'yicha tadqiqotlar olib borganlar?
11. Bayt so'zining ma'nosini?
12. Aruzda bayt qurilishini ahamiyatini?
13. Har bir bayt qanday bo'laklardan iborat bo'ladi?
14. Bayt qurilishida har bir misraning nomlari qanday ataladi?
15. Juzylar deganda nimani tushunasiz?
16. Juzylarning turlari.
17. Vatad nima?
18. Fosila qanday bo'lak va uning turlari?
19. Asl ruknlar qanday?
20. Tarmoq ruknlarning qoliplari.
21. Ruknlar qanday o'zgarishlarga uchraydi?
22. Zihof ruknlarda qay holatda sodir bo'ladi?
23. Sodda zihoflar qanday?
24. Illatlar qachon sodir bo'ladi?
25. Ortirilgan illatlar qanday?
26. Ruknlarda sodir bo'luchchi o'zgarishlarni yana qanday talqini mavjud?
27. Xarm atamasiga ta'rif.
28. Xarmning turlari qanday?

Mustaqil ta'lif bo'yicha savol va topshiriqlar

1. Halil ibn Ahmad aruz ilmining asoschisi.
2. O'rta Osiyolik olimlarning aruz so'ziga bergan ta'riflari.
3. Arab she'rining asosi bayt qurilishi qoidalari.
4. Aruz vaznidagi yozilgan g'azallarni mustaqil ravishda topib ularni ruknlarga bo'lib vaznni aniqlash.
5. Asl va tarmoq ruknlarni g'azallar ichidan misol topib sharhlab berish.
6. Zihof va illalar.

II BO'LIM. ARUZ BAHLARI VA ARUZIY DOIRALAR

Darsning maqsadi: Talabalarga aruz bahrlari haqida umumiy ma'lumotlar berib o'tish va bahrlarni tuzilishiga ko'ra turlari bilan tanishtirish.

Tayanch so'zlar va iboralar: bahr, o'zak vazn, al-mutadorik, ul-Axfush, "Muttafiqa", "rakd", 16 bahr, ritmik bo'laklar, ettiharfli, beshharfli, Qorishiq, sog'om bahr, tarmoq bahr, maf'uvlatu.

2.1 Aruz bahrlari

Bahr (بحر m: dengiz) – bu shoir ijod oldidan maxsus tanlab olgan she'r vazni shaklidir. Adabiyotshunos Ahmad Hoshimiyning fikriga ko'ra bahr – maxsus vazn, qasidada shoir uning misoliga amal qiladi¹².

Bahr vaznlari turkumi yoki bir qancha vaznning yagona asosi, "o'zak vazn" deimakdir. Bobokolonimiz A. Navoiy "Mezon ulavzon" asarida bahrlar bobida shunday deydi: "...buhureki ba'zining takrori va ba'zining tarkibi ba'zi bila hosil bo'lur"¹³ ya'ni bahrlar asl va far'iylar uchun takroridan yoki bir-biriga aralashtirib olinishidan paydo bo'ladi.

Shuningdek, "bahr arab she'ri yuradigan yo'ldir" deb arab olimi Kamil Sayyid Shahin "bahr" so'zining etimologiyasidan kelib chiqqan holda ta'rif berган.

She'nda bahrni belgilash uchun avvalo ritmnning dastlabki misrada qayerda tugashi-yu, ikkinchisida qayerdan boshlanishini topish kerak. Ikkinci misra ham birinchiga deyarli o'xshash, bu amaliyotning birinchida tugal belgilanishi ikkinchi uchun ham zarur nisbatga yaqinlashtiriladi.

Aruz – she'rining asosiy muayyan bahrini o'rganadigan fan deb ataydigan bo'lsak, undagi tarmoqlanish hodisasi qoidalari asosida bahrlarning turti shakllari hosil qilinadi va uning asosida

¹²نهاشی احمد، میران الدین لی صناعة العرب، المغاربة 1966 من 29

¹³Навоий А. Мезонул-авзон. – 1. Фан. Асарлар. 14 ж. 1968. – Б.142

ritm bo'laklarini "asldan uzoqlashgan" hisoblab, chiqarib tashlash yotadi.

Arab aruzida hammasi bo'lib 16ta bahr mavjud. Xalil ibn Ahmad yuzga yaqin aruz vazni oralaridagi mushtaraklik alomatlariga qarab ularni 15 guruhga bo'ladi va bu guruhlarni bahrlar deb ataydi.

Manbalarda keltirilishicha Xalil ibn Ahmad hayotlik davrida uning shogirdi Abul Xasan al-Axfash o'n oltinchi bahrni kiritib, uni **al-mutadorik** deb nomlanagan.

Abu Xafs an-Nasafiy va Mahmud Zamaxshariylar doira bobida beshinchisini "Muttafiqa" deb atab, bahrlardan mutaqorib va rakdni beradi. Biroq ikkala alloma ham bahrlar bobida 16ta bahrlarni keltirib, o'n oltinchesini "mutadorik" deb atab misol berishadi.

Ular o'z asarlarida Xalil ibn Ahmad istagi bo'lgan "rakd" nomini doirada qoldirib, Abul Xasan al-Axfash kiritib, "mutadorik" deb nomlagan o'n oltinchi bahrni bahrlar bobida keltiradilar. Biroq berilgan she'riy misollari bir-biridan farq qiladi. Mahmud Zamaxshariy o'zi to'qigan baytlarni keltiradi. Chunki har bir she'riy misol o'sha un olti bahr nomi o'zagi bilan boshlanadi.

Shunday qilib, arab aruzida quyidagi 16 bahr mavjud:

1. Tavil (lug'. m: uzun) bahrı
2. Madid (lug'. m: cho'ziq) bahrı
3. Basit (lug'. m: yoyiq) bahrı
4. Vafir (lug'. m: mo'l) bahrı
5. Kamil (lug'. m: yetuk) bahrı
6. Hazaj (lug'. m: qo'shiq) bahrı
7. Rajaz (lug'. m: kuybop) bahrı
8. Ramal (lug'. m: yelish) bahrı
9. Sari' (lug'. m: tez) bahrı
10. Munsarih (lug'. m: ozod) bahrı
11. Hafif (lug'. m: yengil) bahrı
12. Mudari (lug'. m: o'xshash) bahrı
13. Muqtadab (lug'. m: burdalangan) bahrı

14. Mujtass (lug'. m: qo'porilgan) bahrı

15. Mutaqarib (lug'. m: yaqinlashuvchi) bahrı

16. Mutadorik (lug'. m: so'ng anglashilgan) bahrı

Bahrlar shakllariga ko'ra ritmik bo'laklar takroridan tuziladi. Filologlar bahrlarni ana shu qiyosga ko'ra turlarga ajratadilar.

Bir xil ritmik bo'laklar takroridan tarkiblangan bahrlar: komil, vofir, hazaj, rajaz, ramal, mutaqorib, mutadorik;

Ikki turli ritmik bo'laklar takroridan tarkiblangan bahrlar: tavil, madid, basit, sari', munsarih, xafif, mudori', muqtadab, mujtass.

Bahrlarni yana tarkiblaridagi ritmik bo'laklar harflari sonlariga nisbatan ham farqlanishi mumkin:

Yetti harfli ruknlardan tashkil topgan bahrlar: vofir, komil, hazaj, rajaz, ramal, sari', munsarih, hafif, mudori', muqtadab, mujtass;

Besh harfli ruknlardan tashkil topgan bahrlar: mutaqorib, mutadorik;

Qorishiq bahrlar: tavil, madid, basit.

Bahrlar tarkibida qo'llanilayotgan ruknlar sof – asl holatda yoki ayrim o'zgarishlarga uchragan shaklda uchrashi mumkin. Hech bir o'zgarishlarga uchramagan solim ruknlarga tugallanayotgan to'liq bahrni sog'lom bahr (بحر سالم) deyiladi. Aksincha, arudi va darbi tarmoq rukndan iborat bo'lgan bahr – tarmoq bahr (بحر فرعى) deb ataladi. Tarmoq bahrlar jarayoni aruz fanida bahrlarning tarmoqlanishi hodisasi deyiladi.

Shuningdek, baytlar miqdoriga qarab yoki sifatiga bog'liq ravishda bahrlar o'zgaradi. Ular o'z tarkiblaridagi ruknlar sonining to'liq yoki to'liqmasligiga qarab ham alohida nomlanadi. Agar ma'lum baytda ishtirot etuvchi ruknlar soni aslda ko'rsatilganidan bir rukn kam bo'lsa, u majzu (مجزء) bo'lingan) bir juzvi olingen deyiladi. Agar to'liq bo'lsa, taamma (تمام) to'liq deb ataladi.

Alloma Mahmud Zamaxshariy "Al-Qistos fi ilmi-l-aruz" asarida bahrlar bobida bahrlarni noan'anaviy uslubda ajratib chiqqanligini kuzatamiz:

She'r bahrlarining tarkibida sakkiz (asliy) ruknning bahrlarga ajratishni 4ta yo'li bor:

1. Bir xil ruknlarning qaytarilishidan paydo bo'lgan bahrlar. Birgina **maf'uvlatu** asli o'zi mustaqil holda bahr hosil qilmaydi. Ular quyidagilardir:

فَعُولَنْ سَكْرِيزْ مَارْتَا قَاتِرِيلْسَا، **مُتَاقُورِيزْ** دَيْلَادِي؛
فَاعْلَنْ سَكْرِيزْ مَارْتَا قَاتِرِيلْسَا، **رَاكِدْ** دَيْلَادِي؛
مُسْقَطْنَ سَكْرِيزْ مَارْتَا قَاتِرِيلْسَا، **رَاجَزْ** هُوسِيلْ بَوْلَادِي؛
مَفَاعِيلْ سَكْرِيزْ مَارْتَا قَاتِرِيلْسَا، **هَازَاجْ** هُوسِيلْ بَوْلَادِي؛
فَاعْلَانْ سَكْرِيزْ مَارْتَا قَاتِرِيلْسَا، **رَامَالْ** هُوسِيلْ بَوْلَادِي؛
مَفَاعِيلْ سَكْرِيزْ مَارْتَا قَاتِرِيلْسَا، **كُومِيلْ** هُوسِيلْ بَوْلَادِي؛
مَفَاعِيلْنَ سَكْرِيزْ مَارْتَا قَاتِرِيلْسَا، **وَفِيرْ** بَاهْرِي هُوسِيلْ بَوْلَادِي.

2. Yetti harfli ikki ruknning ya'ni مَسْقَطْنَ وَ فَاعْلَانْ larning joylari o'zgarib, takrorlanishidan tashkil topgan bahrlar. Bu ruknlar orasida deyarli farq yo'q, faqatgina birida yig'ilgan vatad birida ayrilgan vatad.

مسْقَطْنَ يَكِي مَارَوْبَا تَكْرُولَانْسَا، **سَارِيْ** بَاهْرِي يَسَالَادِي؛

مسْقَطْنَ يَكِي مَارَوْبَا تَكْرُولَانْسَا، **مُونْسَارِيْ** بَاهْرِي يَسَالَادِي؛

مسْقَطْنَ يَكِي مَارَوْبَا تَكْرُولَانْسَا، **مُوقْتَادَابْ** بَاهْرِي هُوسِيلْ بَوْلَادِي.

3. Besh va yetti harfli ruknlardan tashkil topgan bahrlar:

فَعُولَنْ مَفَاعِيلْ تَوْرِتْ مَارْتَا تَكْرُولَانْسَا، **تَافِيلْ** بَاهْرِي يَسَالَادِي؛

فَاعْلَانْ مَفَاعِيلْ تَوْرِتْ مَارْتَا تَكْرُولَانْسَا، **مَادِيدْ** بَاهْرِي يَسَالَادِي؛

مُسْقَطْنَ مَفَاعِيلْ تَوْرِتْ مَارْتَا تَكْرُولَانْسَا، **بَاسِيتْ** بَاهْرِي هُوسِيلْ بَوْلَادِي.

4. Uchta yetti harfli ruknlarning ikki marotaba takrorlanishidan hosil bo'lgan bahrlar:

فَاعْلَانْ مَفَاعِيلْ يَكِي مَارْتَا تَكْرُولَانْسَا، **خَاسِيفْ** دَيْلَادِي؛

مسْقَطْنَ يَكِي مَارْتَا تَكْرُولَانْسَا، **مُجْتَسَّ** دَيْلَادِي؛

مَفَاعِيلْ فَاعْلَانْ يَكِي مَارْتَا تَكْرُولَانْسَا، **مُودُورِيْ** دَيْلَادِي.

Yuqorida keltirilgan ruknining ajratilib yozilishiga sabab, boshi va oxirida yengil sabab, o'tasida ajralgan vatad berilgani uchundir. Bu doira qoidasining talabidir. فَاعْ لَانْ ruknida

ham, doira qonuniyatiga muvofiq bo'lib, o'zidan keyingi yengil sabab bilan birlashib yig'ilgan vatadni tashkil qila olmasligi uchundir. U oldingi bo'lak bilangina bir majmuani tashkil qila oladi.

Ko'rinib turibdiki, Mahmud Zamaxshariy bahrlarni ruknlar tarkibi jihatidan guruhlarga ajratib, osonroq tushuntirgan. Hech bir manbalarda bunday usulni kuzatmadik.

2.2 She'r bahrlarining tarkibi

Darsning maqsadi: Talabalarni bahrlarning turlari bilan tanishtirish va bahrlarga berilgan misollarni bilan amaliy shug'llanish.

Tayanch so'zlar va iboralar: uzun bahr, tavil, madid, rajaz, hazaj, ramal, mutadorak, taf'ila, musamman shakl, "ikki asosli baza", maxbun, maqtu', muxalla.

Tavil (طَوْلِ) **bahri** arab she'riyatida eng ko'p tarqalgan uch bahrning biri¹⁴. U johiliya davri she'riyatida keng ishlatilgan. Tavil deb atalishiga ikki sabab bor: 1) tavil harflar soniga nisbatan eng uzun bahr, boshqa biror bahrda bunchalik ko'p emas; 2) tavil ruknlari vataddan boshlanadi, vatad esa sababdan uzun bo'lganligi uchun ham, u bilan boshlangan bahr cho'ziqlik prioritetiga ega bo'ladi¹⁵.

Shuningdek, arablar bu bahrni "rakub" (egarlangan) deb ham atashgan. Tavil eng qadimda shu darajada ko'p tarqalgan ediki, johiliy she'rning deyarli uchdan biri shu bahrda aytilgan.

Bu bahr faqat musamman shaklida uchraydi. Tavildagi har bir misrada ikki turli taf'ila ikki martta takrorlanadi:

فَعُولَنْ مَفَاعِيلْنَ فَاعْلَانْ مَفَاعِيلْنَ فَعُولَنْ مَفَاعِيلْنَ

D. Frolov ushbu taf'ilali tarkibni "ikki asosli baza" deb ataydi¹⁶. Uning fikricha, bu shakl ancha qadimiy bo'lib, keyinchalik ko'p bahrlar yasalishiga negiz bo'lgan.

¹⁴Qolgan ikkitasi komil va rajaz

¹⁵Тадабов Э. Араб шеъриятда аруз тизими. ДДА. –Т., 2004.–Б.158

¹⁶Фролов Д.В.Классический арабский стих. История и теория аруда. –М.,1991.–317с.

Ushbu bahrni uchta shakli mavjud:

1. Uning aruzi maqbud (rukn tarkibidagi beshinchchi harf sukunlangan hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi:) مفاعيلن - مقاعيلن , darbi esa salim. Johiliya davri shoiri Tarafaning muallaqasidan misol keltiramiz:

أبا منذر، كانت غروراً فلم أطعكم في الطوعِ مالي، ولا
عُرضي صحيقتي

أبا من | ذرن | كانت | غرورن | صحيقتي
فقولن | مفاعيلن | فقولن | مفاعيلن
سالم | سالم | سالم | مقبوض

قام أَعْ طكم فططوا عِمالي | ولا عُرضي
فقولن | مفاعيلن | فقولن | مفاعيلن
سالم | سالم | سالم | سالم

2. Aruz – maqbud, darb ham maqbud.

ستبدي لك الآيات ما كنت وياتيك بالأخبار من لم¹⁷
ثزود جاهلا

3. Aruz – maqbud, darb esa mahzuf (baytda arud yoki darb bo'lib keluvchi rukn oxiridagi yengil sababning tushib qolishi:) مفاعيلن - مقاعي - فقولن

اقيموا، بني النعمان، عثا وإنما ثئموا، صاغرين¹⁸،
الرؤوسا صدوركم

Tavil bahriga Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida johiliya davri shoirlaridan quyidagicha misol keltirilgan (Tarafadan):

خانق بعضا الشر اهوان من بعض

أبا منذر افنيت فاسبيق بعضنا

¹⁷ Bu bayt ham Tarafaqa tegishli.

¹⁸ Bayt Yazid ibn al-Hazzocqa tegishli.

"Abo Munzir, sen barchani nobud qilding, lekin ulardan ha'zilarini qoldir. Sening rahming yovuzlikning bir qismidan yengil."¹⁹

Aruzshunos olim Abu al-Jaysh al-Ansoriy al-Andalusiy (vafoti h. 626) ning "Ar-risala al-andalusiyya"²⁰ asarida tavil bahriga quyidagicha misol keltirgan:

طويل على الليل إذبت كالينا جنوح النجى و النجم ينقاد للحنج

Quyidagi misol Xatib Tabriziining "Kitob al-Kofiy fil arud val qavafiy"²¹ asariga tegishli bo'lib unda tavil bahrining aruzi maqbud, darbi salim hashvlari esa maqbud shakli berilgan:

أبو مطر و عامر و أبو سعد اقطاب من أسود بيشة دونه

أطلل | بمن أسو | دببس | تكنوهو
فقول | مفاعلن | فقول | مفاعلن
مقبوض | مقبوض | مقبوض | مقبوض

أبو م | طرون وعا | مرن و | أبو سعدى
فقول | مفاعلن | فقول | مفاعلن
مقبوض | مقبوض | مقبوض | سالم صحيح

Navoiy

Desam o-razu zulfung ul o'tdir, tutundir bu,
Der: ondin /sanga kuymak,/ bu birdir, qaro qayg'u
fa'u: lun mafa:' ilun fa'u: lun mafa:' ilun

Tavili musamman solim

Zihi nahli qadingdin hijl sarvi bo'stoniy,
Xat ichra labingdin munfa'il rohi rayhoniy.
fa'u: lun mafa:' ilun fa'u: lun mafa:' ilun

¹⁹ Зиёеву, Сидикова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотих ал-улум" асаридаги поэтика. – Т.: Ташкент. 2001. – Б.23.

²⁰ أبو العباس الأنصاري الأطفيلى الرميلى الأندلسية جامعة الملك سعود 1957.
الخطيب التبريزى. كتاب النافى فى الفروس و التوارى. تحقيق الحسنانى حسن عبد الله

Tavili musabbag:

*Tishing dur, labing marjon, xading gul, xating rayhon,
Yuzung xur, soching anbar, so'zung mul, mening multon.
fa'u:lun mafa:'ilun fa'u:lun mafa:'ila:n*

Madid bahri eng qadimgi bahrlardan hisoblanadi. Lekin, bu bahr uncha keng tarqalmagan, zamonaviy she'riyatda uchramaydi ham.

Bahrning bunday atalishiga sabab, yetti harfli ruknlarda sabablar juda cho'ziq holatda bo'ladi. Bu doira talabidan kelib chiqqani uchundir.

"Bunday turli izohlar kelib chiqishining asl sababi madidning o'z doiradoshlari tavil va basitdan ancha qisqaligini ta'minlash uchun zarur bo'lgan" -deb Frolov D. fikr bildirgan²².

Madid bahri ramalga ham o'xshab ketadi. Shuningdek, madidda qasidalar kam yozilgan. Al-Ma'ariy ta'kidlaganidek, "madid – bechora bahr, unda bitilgan she'rni buyuklar merosi orasida topish qiyin"²³. Bunga qaramay, madid bahrida yozilgan she'rlarni Tarafa, Muhalhil, Umar ibn Abi Rabi'a, Ibn Zaydda uchratishimiz mumkin.

Madid bahri ikki turli ruknlardan yasalgan bo'lib, uning birinchi taf'ilasi bir yengil sabab (فَ), bir yig'ilgan vataf (عَلَا) va yana bir yengil sabab (كَنْ) lar yig'indisidan iborat. Ikkinci taf'ilasi esa bir yengil sabab (فَ) bir yig'ilgan vataf (عَلَنْ) yig'indisidan yasalgan. Madidning asl ruknları oltita:

فاعلاتن فاعلن فاعلن فاعلاتن

Madidning misralari aslida musamman holatadir. Lekin, u to'liq holda uchramaydi. U qisqartirilgan shaklda ya'ni musaddasda ishlatiladi.

Madidning olti shakli bor:

1. **Aruz va darb – majzu** (ikkita ruknning tushib qolishi) salim.

²²Фролов Д.В.Классический арабский стих. История и теория аруда. -М. 1991. -320с
²³Фролов Д.В.Классический арабский стих. История и теория аруда. -М. 1991. -329с

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum"²⁴ asaridan misol keltiramiz
(Muhalhil ibn Rabi'adan):

يَا لِبَّكَ، أَنْشَرُوا إِلَيْكُمْ
يَا لِبَّكَ، أَنْ أَنْقُنَ الْفَرَارَ
“Ey, Bakr avlodı, menga Kulaybni jonlantiring!
Ey, Bakr avlodı, qayerga qayerlarga qochyaptı?”

يَا لِبَّكَنْ | أَنْشَرُوا إِلَيْكُمْ
فَاعلاتن | فاعلن | فاعلاتن
سالم | سالم | سالم

يَا لِبَّكَنْ | أَنْ أَنْقُنَ إِلَيْكُمْ
فَاعلاتن | فاعلن | فاعلاتن
سالم | سالم | سالم

2. **Aruz mahzuf, darb esa maqsur** (rukn so'ngidagi yengil sababdan sukulni harfni tushib qolishi va oldidagisining sukulashuvi): (فاعلاتن - فاعلاتن)
لَا يَغْرِّ امْرَأَ عَنْهُ: كُلُّ عَيْشٍ صَانِرٌ لِلزَّوْالِ

لَا يَغْرِرُنَّ نَمَرَانِ عَيْشَهُ
فاعلاتن | فاعلن | فاعلن
سالم | سالم | مخنوф

كُلُّ لَعْنَشِنِ صَانِرُنَّ لِلزَّوْالِ
فاعلاتن | فاعلن | فاعلان
سالم | سالم | مقصور

3. **Aruz va darb – majzu maxzuf**:
أَعْلَمُوا أَتَى، لَكُمْ حَقِيقَةً
القطوع (ما قطعه)
Aruz majzu mahzufdir, darb esa maxzuf maqtu'dir(ما قطعه) sukulni harfning rukn so'ngidagi yig'ilgan vataddan so'ngi sukulni harfning tushib qolishi va oldidagisining sukulashishi).
إِنَّمَا التَّلْفَاءَ بِالْقَوْنَةِ أَخْرَجَتْ، مِنْ كُلِّ دَهْقَانٍ

²⁴Зиёев-Динова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг "Мафотих ал-улум" асрарда поэтика. -Т.: ТомУИИ. 2001. - Б.24

4. Aruz va darb – majzu maxzuf maxbun (rukndagi ikkinchi harf sukunli hamda sababning ikkinchisi bo'lganda tushib qolishi: **(فاعلنـ فعلـنـ)**).

الفتنى عقل، يعيش به دين تهدي ساقه قمة

5. Aruz – majzu maxzuf maxbun va darb – maqtu'.
رب نار بت أرقها تقسم الهندى و الغارا

Bu bahrdagi asl ruknlar soni borasida aruzshunoslar o'rtasida turlicha qarashlar mavjud. Chunonchi, Mahmud Zamaxshariy madidning asl ruknlari soni sakkizta deydi. Shunday ekan, bu holda har bir misra oxiriga yana bittadan "faai'lun" (فاعلن) rukni orttiriladi.

فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلن فاعلن

Ushbu holatga misolni Abu al-Jaysh al-Andalusiyining «Ar-Risala al-Andalusiyya» asarida ko'ramiz:

مَذْبَاعًا فِي التَّجْنِيِّ وَ لَجَّا
وَ اتَّقَى حَشِيهَ تَرَوْ زَهْرَ

Lekin ko'p hollarda madid bunday to'liq shaklda qo'llanilmaydi, balki doimo qisqartirilgan "majzu" (مجزوء) shaklida bo'ladi.

Navoiy:

*Chehradin bur-qa ochib o'tqa kuydur-ding mani
Chun kul o'ldi / paykarim / ko'kka sovur-ding mani
fa:'ila:tun fa:'ilun fa:'ila:tun fa:'ilun*

*Necha tortay hajridin sensizin ozorimen,
Kelki hijroningda men umrdin bezormen.*

Taqti':

*Ne-chu-tor-tay haj-ri-din sen-si-zni-o zo-r-men,
fa:'ila:tun fa:'ilun fa:'ila:tun fa:'ilun
Kel-ki-hij-ro ning-da-men um-r-din-be zor-men.
fa:'ila:tun fa:'ilun fa:'ila:tun fa:'ilun*

Navoiy:

*Qomatingdek bog'i husn ichra yo'q sarvi ravon,
Orazingdek xud qani sarv uzo arg'uvon.
fa:'ila:tun fa:'ilun fa:'ila:tun fa:'ilan.²⁵*

Basit (بسیط) bahri. Tabriziy bu bahrga shunday ta'rif beradi: Yetti harfli ruknlar boshida ikkitadan sababning "yo'yilib" yotganligi tufayli bu bahr basit bahri deb ataladi-deydi.²⁶

Sog'lom basitning ruknlari sakkiztadir:
مستعمل فاعلن مستعمل فاعلن مستعمل فاعلن

Harakatdagi basit baytni oxirgi ikki rukn (arudi va darbi)dan ikkinchi sukunli tushib, qolgan harflar, ko'pincha, fosila tashkil etishi ham basit deb atalishiga sabab bo'ladi. Bunday shakldagi basitning harakatlari ko'payib, bayt musiqaviy ahamiyat kasb etadi.

Basitning olti shakli mavjud:

Birinchi shakli: aruz va darb – salim maxbun.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asaridan misol keltiramiz (bayt Ibrohim ibn Bashiy al-Ansoriyga tegishli):

يا حار، لا ارميـ منكم، لم تلقـها سـوقـة، قـبـليـ، وما
بداهـيةـ مـالـكـ

"Ey, Xaris, men sizlardan g'am kutmayman, u xoh oddiy, xoh shoh yo'liqadigan"

يا حار لا ارميـ منكم بداـهـيـنـ

مستعملـ فـاعـلنـ | مستـقـعـلـ فـاعـلنـ

سـالمـ | سـالمـ | سـالمـ | سـالمـ | سـالمـ | سـالمـ

لم تلقـها سـوقـةـ | قـبـليـ | ماـ | مـلـكـوـ

مستـقـعـلـ | فـاعـلنـ | مـسـتـقـعـلـ | فـاعـلنـ

سـالمـ | سـالمـ | سـالمـ | سـالمـ | سـالمـ | سـالمـ

Ikkinchi shakli: aruz – maxbun, darb – maqtu'.

²⁵ Захиритдин Мухаммад Бобир. Мұхтасар, нация тайёрлөвчи Сайдбек Ҳасан. Тошкент 1971 Б.

84 ²⁶Qarang Талибов Э. Араб шеврниятida аруз тизими. ДДА. -Т.. 2004 – Б 171

قد أشهد الغارة الشعواء تحملني جرداً معروفة اللحين سُرخوب
قد أشهد[غارة]شواء تج[ألمي]

مستقعلن | فاعلن | مستقعلن | فقط
سالم | سالم | سالم | محبون

جرداء مع اروقتل الحينشر اخويو
مستقعلن | فاعلن | مستقعلن | قعلن
سالم | سالم | سالم | متقطع

Uchinchi shakli majzu' bo'lib, uning to'rt turi bor:
Birinchi tur: aruz – majzu va darb – muzal.
إنا ذمنا على ما خيلت سعد بن زيد و عمرا من تميم

Ikkinchi tur: muxalla va bu basitning to'rtinchchi shakli: aruz va
darb majzu.

ماذا و فوقى على ربع خلا مخلوق دارس مستعجم
Uchinchi tur: muxalla va bu basitning beshinchchi shakli: aruz
– majzu va darb maqtu'.
ما هيّج الشوق من أطلال أضحت قفار كوحى الواحى
To'rtinchchi tur: muxalla va bu basitning oltinchchi shakli: aruz va
darb majzu maqtu'.
سيروا معا إنما ميعادكم يوم الثلاثاء بطن الوادي

Abu al-Jaysh al-Andalusiyning «Ar-Risala al-Andalusiyya»
asarida basit bahriga quyidagicha misol keltirgan:

بسطر راك بالآيات ميهجا و اغم من الانسن قبل الشبيب اسخا

Basitu musammani mahzufi mahbun

لقد خلث حقٌّ، صرّوفها غبَّةٌ نُولاً فأخذتُ غيراً، وأعقبتُ
Matviy

ارتحلوا غدوة، وانطلقوا يكرا في زمر منهم، تتبعها زمر
Maxbul

فأخذوا ماله، وضرروا عنة
وزعموا أنهم لقيهم رجل

Navoiy:

Ishqing meni tunu kun majmunu zoraylamish,
Ko'nglumni zo/ru hazin jismim-ni zoraylamish
mustaf'ilun fa:'ilun mustaf'ilun fa:'ilun

Ey bevafo kelmading, hargiz mening yonima,
Hajring nelar qilmadi, bu tinmag'ur jonima.

Taqti':

Ey-be-va-fo kel-ma-ding har-giz-me-ning yo-ni-ma,
mustaf'ilun fa:'ilun mustaf'ilun fa:'ilun
Haj-ring-ne-lar qil-ma-di bu-tin-ma-g'ur jo-ni-ma.
mustaf'ilun fa:'ilun mustaf'ilun fa:'ilun

Men xastaning boshig'a qilg'il guzar, ey nigor,
Bir lutf ko'zi birla qilg'il nazar, ey nigor.
mustaf'ilun fa:'ilun mustaf'ilun fa:'ilan²⁷

Boshim qadam qilibon visolingga yetayin,
Muyassar o'lmasa vasl bosh olibon ketayin.
mustaf'ilun fa:'ilun mafa:'ilun fa:'ilun

Sakkiz ruknli to'liq basit johiliy davridagi she'riyatda ko'p
uchrasa, olti ruknli qisqartirilgan abbosiylar davrida juda urf
bo'lgan. Biroq bu keyingi majzular oldingi to'liq basitni hajmda
bosib o'ta olmagan.

Vofir (وافر) bahri. Bahrni bunday atalishiga sabab – undagi
harakatlarning ko'pligi (mo'lligi). Bunday holat boshqa hech bir

²⁷ Захириддин Мухаммад Бобир Мухтасар, нашрға тайёрловчи Сайдбек Ҳасан. Тошкент 1971. Б-85.

bahrda uchramaydi. Harakatlar soni 30ta. Uning sog‘lom ruknlari oltitadir:

مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن

Vofir tarmoqlari jihatdan hazaj bahriga o‘xshab ketadi. Lekin hazaj faqat murabba’ shaklida ishlatsa, vofir esa, musaddas shaklida ishlatalidi.

Vofir bahrini uch ko‘rinishi bor:

1. **Aruz va darb – maqtuf** (hazf va ‘asbning birligi
مفاعلتن ← مفعلن | فعلن)

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asaridan misol keltiramiz(bayt Imrul Qaysga tegishli):

كأن قرُون جلنها عصي

لنا غَنْم، شَوْقَهَا، غَزَار

“Biz haydayotgan chorva juda boy, ularning katta podasidagi shohlar huddi tayoqlar”.

لنا غَنْم| شَوْقَهَا| غَزَار

مفاعلتن |مفاعلتن | فعلن

سالم | سالم | مقطوف

كأنقُرو|إنجنهَا |عصيو

مفاعلتن |مفاعلتن | فعلن

سالم | سالم | مقطوف

2. Aruz va darb – salim majzu.

حيبك واهن، خلق

لقد علمت ربعة ان

لقد علمت اربيعتان انجيلكوا | هنون خلقوا

مفاعلتن | مفاعلتن | مفاعلتن | مفاعلتن

سالم | سالم | سالم | مقطوف

Ushbu bayt vofiru murabba’i solimul arud va darb nomlanadi.

3. **Aruz majzu:** darb esa ma’sub (ruknnning beshinchchi harfi harakatli hamda sababning ikkinchisi bo‘lganda sukunlashuviga) مفاعلتن ← مفاعلتن = مفاعلتن

أعاتبها و أمرها فتضليلي و تعصيني

Ushbu bahrda ruknlarni o‘rnijjalib turadi. Vofirni tarmoqlari ko‘p emas, janr ham tanlamaydi. Shuning uchun ham shoirlar bu bahrda bemalol, sermahsul ijod etganlar.

Abu al-Jaysh al-Andalusiyining «Ar-Risala al-Andalusiyya» asaridan misol keltiramiz:

جَنِيَّ مَوَاصِلَاتِكَ غَيْرَ ذَوِي تَوَافِرِ الْمُنْتَى وَ جَنِيَّتِ دَطْبَا

Aruzi majzu darbi ma’sub

إذَا لَمْ تَسْتَطِعْ شَيْئاً فَذَغَّةَ وَ جَاؤَزَهُ، إِلَى مَا تَسْتَطِعُ

Manqus

سلامة دار، بخغير كباقي الخلق، السذق، فقار

Navoiy:

Ne fur-qatedur ki san sizin o‘r-tanur yurakim
Ne ho ‘l-g‘ay agar menga guzar ay-lasang mirakim
mufa:‘alatun mufa:‘alatun mufa:‘alatun

Navoiy:

Firoq o‘tidin kuyar badanim, tafidin erib oqar jigarim,
G‘amim budururki bog‘lanibon yuzing sari tushmagay nazurim.²⁸
mufa:‘alatun mufa:‘alatun mufa:‘alatun mufa:‘alatun
Na lolau gul yuzung yanglig‘, qading yanlig‘ na sarvi chaman,
Na ohuyi Chin ko‘zung yanlig‘, xating yanlig‘ na mushki Xo‘tan.
mufa:‘alatun mafa:‘ilun mufa:‘alatun mafa:‘ilun

Komil (كامل)bahri. Olimlarning fikricha, bu bahrni “komil” deb atalishiga sabab, uning harakatlari to‘liq, barkamolligidandir. Harakatlar komilda 30ta. Arab she’riyatida eng ko‘p uchraydigan uch bahrning biridir. Bu bahr to‘la va qisqartirilgan shakllarda uchraydi.

Komil bahrining oltita rukni bor. Ularning har biri kichik fasila va yig‘ilgan vataf majmu‘idan iborat:

²⁸ Элохириддин Мухаммад Бобир. Муҳтасар, нашрига тайёр ючни Сайдбек Ҳасан Тошкент 1971. Б-77.

متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن متفاعلن

Shuningdek, komil bahrini yetti ko'rnishi bor:

1. Aruz va arb – salim.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asaridan misol keltiramiz(bayt Antaraga tegishli):

وإذا صحوت فما أقصر وكما علمت شمائلي
عن ذئب وثكرمي

"Hushyorligimda ham sahiy bo'laman, mening xislatlarim va keng qalbligimni qanday anglading".

وإذا صحو | ثقماً أقصى | صر عندهن
متفاعلن | متفاعلن | متفاعلن
سالم | سالم | سالم

وكما علم | تشمائي | وثكرمي
متفاعلن | متفاعلن | متفاعلن
سالم | سالم | سالم

2. Aruz – salim va arb – maqtu'.

وإذا دعونك عَمِّيْنَ فَانْشَأْتَ
نَسْبَتْ، يَزِيدُكَ عَنْدَهُنْ خَيْلًا
وإذا دعو إِنْكَسْمَهُنْ إِنْقَاتْهُوا
متتفاعلن | متفاعلن | متفاعلن
سالم | سالم | سالم

نَسِينَ يَزِيْ إِنْكَعْدَهُنْ | نَخْبَلَا
متتفاعلن | متفاعلن | متفاعلن
سالم | سالم | مقلوب

4. Aruz – tamm va arb – axazz mudmar.

Mudmar - rukndagi ikkinchi harakatli harf sababning ikkinchisi bo'lganda sukulashuvi:

متفاعلن ← متفاعلن = مُسْتَعْلِن

Ahazza- rukndagi yig'ilgan vatadning tushib qolishi:
متفاعلن ← متتفاعلن

Ahazza va mudmar:
متفاعلن ← متفاعلاً = فعل

لمن الديار، برامتن، فاعل ذرست وغير أنها القطر

4. Aruz va arb – majzu muraffal.

Muraffal (lug'.m: shokila qilish) ruknlar oxiridagi yig'ilgan vatadga sukul harf ottirish:

متفاعلن ← متفاعلاً = متفاعلان

لمن الصبي، بجانب ال بظحاء، ملقى، غير ذي مهد

ولقد سبقتهم إلى قلم نزعت، وانت آخر

5. Aruz va arb – majzu muzal(rukn ortidagi yig'ilgan vatadga sukul harf ottirish: (متفاعلان ← متفاعلان)

حدث اللبيب من التجارب ما في الزمان من العجائب

6. Aruz va arb – majzu salim.

و إذا افقرت فلا تكون متخصعاً و تجمل

7. Majzu maqtu'.

و إذا هم ذكروا الإساءة أكثروا الحسنات

Komil bahriga O'rta asr arab shoiri Abu Nuvos xamriyot janrida yozilgan quyidagi misolini keltiramiz:

الغيت كل تميمة لا تنفع
و اذا المنية أنسبت أطفارها

عن ناجذيه و حللت الخمر
في مجلس ضحك السرور به

Taqdir o'z changalin chiqargan zamon,
Tumor xam kor qilmas, bo'ladi yomon.
Xursandchilik qilgan majlisda,
May nushlashga ijozat bordir.

Abu al-Jaysh al-Andalusiyning asarida komil bahriga quyidagicha misol keltirilgan:

وَكَلَتْ لَا اَحَدْ يَفْوَقُ فَانْتَهَى طَرَقُ السِّيَادَةِ فِي عَلَوْكَ وَاسْتَوْى

Navoiy:

Ne xayol edi yanakim ko'ngul qushe saydini havas ayladi,
Badanimg'a har saridin xadang otibon anga qafas ayladi.

Taqti':

Ne- xa-yo-le-di ha-va-say-la-di,	ya-na-kim -ko '-ngul	qu-she-say-di-ni		
Mu-ta-fa:-'i-lun	Mu-ta-fa:-'i-lun	Mu-ta-fa:-'i-lun		
Mu-ta-fo:-'i-lun	Ba-da-nim-g'a-har	sa-ri-din-xa-dang	o-ti-bo-n-anga	qa- fa-say-la-di.
Mu-ta-fa:-'i-lun	Mu-ta-fa:-'i-lun	Mu-ta-fa:-'i-lun		
Mu-ta-fo:-'i-lun				

Ne balo emish sening ul xiro-m ila qomating
Gahi sur'ating, gahi nozi bir-la iqomating
mutafa:-ilun mutafa:-ilun mutafa:-ilun

Komili muzoll

Ne hayol edi yanakim ko'ngul qushe saydini havas aylading,
Badanimg'a har saridin hadang otibon anga qafas aylading.
Mu-ta-fo:-'i-lun Mu-ta-fo:-'i-lun Mu-ta-fo:-'i-lun Mu-ta-fo:-'i-lun

Navoiyning t̄ikricha, yuqoridagi besh bahrda fors, turkiy shoirlar she'rni oz yozganlar. Hazaj, rajaz, ramal bahrlari fors va turkiy shoirlar tomonidan juda ko'p ishlatilgan.

Eski o'zbek yozuvi (arabiy)da "alif", "vov", "yo", fatha, zamma, kasra harakati o'miga yozilurki, hech mahalda harf hisobiga kirmas, balki harakat o'migadir.

Hazaj (هزاج)bahri. Bu bahr juda qadimgi bo'lib, johiliya davridagi arxaik qo'shiqlar bilan aloqadordir. Bahrni hazaj deb

atalishiga sabab, baytdagi oxirgi undosh yoki tovushlar qaytarilib, qo'shiqdek ohangni hosil qiladi.

Hazaj bahrining asl ruknlar soni oltitadir, ya'ni musaddas shaklidadir. Har bir rukn bir yig'ilgan vataf va ikki yengil sababdan iborat:

مَقَاعِيلَنْ مَقَاعِيلَنْ مَقَاعِيلَنْ مَقَاعِيلَنْ

Lekin hazaj bahri har doim ham musaddas shaklida uchramaydi. Ko'p hollarda murabba' (to'rt ruknli) tarzida ishlatiladi. Adabiyotlarda ham, to'rt ruknli deb yoziladi.

Ushbu bahrning ikki varianti mavjud:

1. Aruz va darb – majzu.

عَفَا مِنْ أَلْ لَيْلَى، السَّتَّةِ بُ، فَالْأَمْلَاخُ، فَالْغَمْزُ

عَفَا مِنْ الْلَّا يُسْبِهُ، بِفَلَامِلاً حَلْقَمَرُو

مَقَاعِيلَنْ مَقَاعِيلَنْ مَقَاعِيلَنْ مَقَاعِيلَنْ

سَالَمْ سَالَمْ سَالَمْ سَالَمْ

2. Aruz – majzu, darb – mahzuf.

وَمَا ظَهَرَى، لِبَاغِي الصَّنْيِ الْذَّلِلُوا مَ، بِالظَّهَرِ،

Zamaxshariy:

هَزْ جَتْمَ اَذْنَانَاءِ بَرِي جَثْمَانَه الْوَجَد

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Tarafaga tegishli):

عَذَّبَ الرَّحِيْ منْ عَدْوَا كَانَوا حَيَّةً الْأَرْضَ

"Qabilaning dushmanlaridan himoyachisi yerdagi ilonlar ekan"

Ayubiy davridagi Misr shoiri Baha Zuxayrning quyidagi she'rini misol keltiramiz:

وَنَطَوَيْ مَا جَرَى مَنَا مِنْ الْيَوْمِ تَعَارَفْنا

و لا قلت و لا قلنا
من العتب فيالحسن
كما قيل لكم عنا
فقد قيل لنا عنكم
كفي ما كان من هجر
إلى الوصول كما كذا

و لا كان و لا صار
و ابن كان و لا بد
فقد قيل لنا عنكم
كفي ما كان من هجر
و ما أحسن أن ترجع

Hazrati A. Navoiyning “Mezon ul-avzon” asarlarida hazaj bahrining 8 ruknli – musamman shakli 11 ko‘rinishini o‘z she’riy misollari bilan ta’milaganlar. Hazaji musaddas shakliga ega 10 ko‘rinishda misollar keltirganlar. Hazaji murabba’ arab shoirlariga xos deb bittagina misol berganlar.

Navoiy:

Zihi mulkung-ning o ‘n sakkiz mingidin bir kelib olam
Bu olam ich-ra bir uyluk qulung Xavvo bila Odam
mafa:’ilun mafa:’ilun mafa:’ilun mafa:’ilun

Lutfiy:

Sening o ‘tlug ‘ ko ‘zung sehri meni kuydurdi savdodin
Qoshing ham egrilik birla tuz etti umr bunyodin.

taqte’i:

Sen-ning-o ‘t-lug ‘ / ko ‘zung sehr-ri / me-ni kuy-dur / di sav-
do-din
ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun
Qo-shing ham eg- / ri-lik bir-la / tu-zet-ti um / r(i)-bun-yo-din
ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun

Bobur:

Hazon yafro-g ‘i yanglig ‘ gul yuzing hajri-da sarg ‘ardim
Ko ‘rib rah-may-lagil ey lo-laruh bu cheh-raizardim.

Qaro zulfing firoqida parishon ro ‘zigorim bor,
Yuzungning ish-tyyoqida ne sabrune qarorim bor.

Jamoling vas-fini, ey, oy, necha eldin eshitgaymen
Ne kun bo ‘lg ‘ay visolingga meni dilxasta etgaymen

Gadoiy:

Jamoling av-ji xusn uzra/ magar hurshidi anvardur
Kim oning par-tavindin jum-layi olam/ munavvardur.

G ‘aming bag ‘rimni qon qildi, begim g ‘amxor andoqdur
Erittii hasta jonimni, ayo dildor andoqdur
taqte’i:

G ‘a-ming-bag ‘-rim / ni-qon-qil-di / be-gim-g ‘am-xo / r(i)-an-doq-
dur
E-rit-ti-has / ta-jo-nim-ni / a-yo-dil-do / r(i)-an-doq-dur
ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun / ma-fo- ‘iy-lun

Furqat:

Musaffo o-razingdin mehr(i) ey dilbar, safo topdi
Tulug ‘ etti/ jahon andin, keyin bo ‘yla ziyo topdi.

Muhabbat do-mig ‘a ko ‘nglum/ giriftor ay-ladi ul sho ‘h,
Qachonkim do-nai xolin namudor ay-ladi ul sho ‘h

H. Olimjon:

Na bo ‘lg ‘ay bir/ nafas men ham yanog ‘ing uz-ra xol bo ‘lsam
Labing yapro-g ‘idan tomgan-ki go ‘yo qat-ra bol bo ‘lsam.

Hazaji musammani musabba’

Mayi la ‘ling-ga go ‘yakim, hayoti jon erur mamzuj

*Ki ul ermas zuloli chash-mai xayvon erur mamzuj
mafa:'ilun mafa:'ilun mafa:'ilun mafa:'ilun*

Hazaji musammani maxzuf

Qolipi: mafa:'ilun mafa:'ilun fa'u:lun – 2 marta

Navoiy:

*Zihi qadding niholi butub jon gul-shanidin
Yuzung mehri ko'ngulga kirib ko'z rav-zanidin
mafa:'ilun fa'uvlun mafa:'ilun fa'uvlun*

Navoiy:

*Muvofiq kiydilar, bo'lmish magar navro'z ila bayram
Chaman sarvi yoshil xil'at, mening sarvi raxonim ham.
Chaman sarvi qolib hayron, mening sarvim qilib javlon
Aning shaydosi bir dehqon, munga shaydo bari olam.*

*Labing birla/ shakarbori/ nedaydur,
So'zing birla/ durarbori/ nedaydur.*

Lutfiy:

*Vafosiz yor elindin dodu faryod
Ne yor ug'yor elindin dodu faryod.*

taqte'i:

*Va-fo-siz-yo / re-lin-din do / du-far-yod
ma-fo-'iy-lun / ma-fo-'iy-lun / fa-'uv-lun
Ne yor ag'-yo / re-lin-din do / du-far-yod
ma-fo-'iy-lun / ma-fo-'iy-lun / fa-'uv-lun*

Otoyi:

*Jamoling vasfini qildim chamanda
Qizordi gul uyottin anjumanda.*

taqte'i:

*Ja-mo-ling-vas / fi-ni-qil-dim / cha-man-da
Qi-zor-di-gul / u-yot-tin-an / ju-man-da.
ma-fo-'iy-lun / ma-fo-'iy-lun / fa-'uv-lun*

Hazajii musuddasi maxfuz

*Mening nogah ko'zumga uch-ra-b-o*tru
Meni devo-na qilding ey, pariro'*

Gadoiy:

*Dudoqing ko'ngluma maqsudi jondur
Qaroqing fitnai oxir zamondur.*

taqte'i:

*Du-do-qing-ko'ng / lu-ma-maq-su / di-jon-dur
Qa-ro-qing-fit / na-i-o-xir / za-mon-dur
ma-fo-'iy-lun / ma-fo-'iy-lun / fa-'uv-lun*

Xazajii murabba'

*Sanga ul tur-ray(i) hindu,
Manga solish qaro qabg'u*

Xazajii axrom

*Yo rab, ne ofatdur ul husnu jamol
maf'ulu maf'ulun maf'ulu fa'u:lun
kim yo'qtur yer ila jahon ichra misol.*

Xazajii axrob

*Tan o'lsa g'amming ichra joningga fid
maf'uvlu mafa:'ilun maf'uvlu fa'u:lun*

*Jon kuysa muhabbating-da sen bo 'ig'il sog'
maf'uvlu mafa:'ilun mafa:'ilun fa'u*

Nodira begin:

*Go'zal yorim-g'a ey bodi/ sabo yetkur salomimni,
Ki-m eltar sen-di-n o'zga yo-r(a) ko'yicha payomimni.*

*Karam qilding, sabo ul yo-r(a) ko'yidin/ xabar berding
Gulu rayhon isidin be-niyoz etding salomimni.*

Nodira begin:

*Muhabbat kish/vari obod/ erur iqbo-lu johimda
Tong ermas bo'l-salar ishqu' junun ahli panohimda*

*Quyoshdek mash-riqu mag'rib-ni birgom et-ti javlonim
Emas mane' xaloyiq Ko'h(i) qofi sad-di rohimda.*

*Yozibman saf-hai husning/ hayolida/ bu inshoni,
Hijolat ay-ladi oyi-nay to'ti shakarxoni.*

*Shakar so'zlik/ qaro ko'zlik/ g'izolim haj-rida yig'lab,
Quyun yanglig/ kezarman o-h(i) aylab dash-tu sahroni*

Hamid Olimjon:

*So'zimning shar-pasi tekkan-da olam bob(i) bob kuygay
Dengizlar dar-yolar hatto-ki ko'llarda hubob kuygay*

Rajaz bahri – arab she'riyatining eng qadimgi vaznlaridan, uning tarqalishi eng qadimgi davrga tegishlidir. Rajaz keng tarqalgan uch bahrda biridir. Rajaz bahrida she'r bastalash juda qulay va sodda usul bo'lgan. Shuning uchun ham, turli davrlar shoirlari ijodida keng qo'llanilgan va sevimli bahr hisoblangan. Aruz mutaxassislarining fikricha, rajaz, aslida, nasrdan juda kam jihatlari bilan farq qiladi. Ushbu bahrda bitilgan

she'r "urjuza" deb nomlanadi. Bahrni rajaz deb atalishiga olimlar quyidagicha ta'rif beradilar:

Ibn Mandur: Tuya rajaz qildi degani – izzirobga tushdi deganidir. Rajazdagi she'r taf'ilalari o'zaro yaqinligi va harflari ozligi uchun shunday atalgan.

Al-Asbar: Bunday atalishi undagi izzirob tufaylidir; ikki kuragi titrab turgan tuyani shunday atashadi.

Xatib Tabriziy: Uni uch jazli bo'lgani uchun shunday atashgan. Oldingi bir oyog'ida shunday turib qoladi. Atama tuyaning shu holatini anglatuvchi birlamchi ma'nodan olingan²⁹.

Rajaz bahrida sog'lom ruknlar soni oltita. Rajazning har bir rukni birin-ketin keluvchi ikki yengil sabab va bir yig'ilgan vatad yig'indisidan iborat:

مسقطعن مسقطعن مسقطعن مسقطعن

مسقطعن مسقطعن

Rajazning besh varianti bor:

1. Aruz va darbi salim.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt egasi noma'lum):

دار لستمی، اذ علیمی جارة . قفر تری آیاتها مثل
الریز

"Salmaning uyi, Sulaymaga qo'shni, hech kim yo'q, biroq izlari Zabur oyatlariga o'xshaydi". Bu yerda rajaz bahrining musaddasi solim aruz va darb solim ko'rinishi. Quyida taqte'si va taf'i lasini keltiramiz.

دارن لسل إماذا سلي إماجارت، قفرن تری| آیاتها | مثائزير
مسقطعن | مسقطعن | مسقطعن، مسقطعن | مسقطعن | مسقطعن

سالم | سالم | سالم ، سالم | سالم | سالم

2. Aruz – salim, darb esa maqtu'.

3. Aruz va darb majzu'.

4. **Mashtur.** Yuqoridagi majzu' (qisqartirilgan) rajazning aruzi yarimtalangan va darbi tushib qolgan bo'lishi mumkin. U holda oldingi rukn darb vazifasini bajaradi va baytda 3ta rukn qoladi. Bu forma mashtur (lug'.m.: yarimtalangan) deyiladi.
مستقل عن مستقل

ما هاج آخرنا و شجوا قد شجا

5. **Manxuk.** Bayt tarkibida ikkitagina rukn qolishi manxuk deyiladi.

يا ليتني فيها جذع

Andalusiyning aruzga doir asarida quyidagicha misol keltirgan:

هاجت بليل الفوادي المنهوى رجز فائن مالولنا عن موعد

Aruzi solim darbi maqtu'

القاب منها مستريح، سالم والقاب مأي جاهد، مجهد

Musaddasil muzohif maxbun

فطالما، وطالما، وطالما ستي، بكت خالد، وأطعمها

Matviv

ما ولنت والدة من ولد أكرم من عبد مناف، حسبي

Navoiy:

Vayronae-dur maskanim andin manga bisyor(i) g'am mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun
Ohim bila eshikda o'ti, ashkim bilan devor(i) nam mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun

Rajazi musammani matviy

Kel beri ey rashki qamar, la'li labing shahdu shakar mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun
Furgating o'-tida ko'ngul chekti sipexpr uzra sharar mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun mufta'ilun

Rajazi musammani matvivi maxbun

Gar alamim-ga chora yo'q bo'lmasa bo'l-masun netay Vah g'anima shumora yo'q, bo'lmasa bo'l-masun netay mufta'ilun mafa:'ilun mufta'ilun mafa:'ilun

Rajaz musammani matviyi maxbuni maqtu'

Sarvi(i) nechun deyin seniki yo'q anga gulrang yuz Nahl(i) nechun deyin seniki yo'q anga shirin so'z. mufta'ilun mafa:'ilun mufta'ilun maf'uvlun

Rajazi musammani solim

Gadoiy :

Diydor uchun chun charx(i)tek olamda say-yor o'lmisham Oy yuzligim, kelkim, base mushtoqi diy-dor o'lmisham.

Rajazi musaddasi matviyi muzoli muraffal

Ey yuzi qamar, ko'zi qiron, qoshi hilolim Kelginki, siro-qing tunidin tutti malolim.

Rajazi musaddasi matviyi muraffal

Hajring o'ti kuy-durdi meni jonim umidim Rahmayla mening xolima, sul-tonim umidim

Gadoiy:

Ey sochlari sunbul, yuzi gul, bo‘yi sanavbar
Shirin dudoqing qullaridur shahd ila shakkar

taqte’i:

Ey soch-la-ri-sun / bul-yu-zि-gul / bo‘-yi-sa-nav-bar
mus-taf-’i-la-tun / muf-ta-’i-lun / muf-ta-’i-lo-tun
Shi-rin-du-do-qing / qul-la-ri-dur / shah-di-la-shak-kar
mus-taf-’i-la-tun / muf-ta-’i-lun / muf-ta-’i-lo-tun

Rajazi musaddasi matviyi muraffal

Qolipi: mustaf’ilatun musta’ilun musta’lotun.

Lutfiy:

Sen sen sevarim xoh inon xoh inonma
Qondur jigarim xoh inon xoh inonma

taqte’i:

Sen sen se-va-rim / xo-h(i) i-non / xo-h(i) i-non-ma
mus-taf-’i-la-tun / muf-ta-’i-lun / muf-ta-’i-lo-tun
Qon-dur ji-ga-rim / xo-h(i) i-non / xo-h(i) i-non-ma
mus-taf-’i-la-tun / muf-ta-’i-lun / muf-ta-’i-lo-tun

Otoyi:

Ey sarvinoz, qaysi chaman gul uzorisen?
Bu sheva bila jonu ko‘ngil ixtiyorisen.

taqte’i:

Ey-sar-vi-noz / qay-si cha-man / gul-u-zo-ri-sen?
Bu-she-va-bila / jonu-ko‘n-gil / ix-ti-yo-ri-sen.
mus-taf-’i-la-tun / muf-ta-’i-lun / muf-ta-’i-lo-tun

*Ey bodi sabo, o‘tsang o‘shul zulfi dutodin
Yod ayla meni bastayi zanjiri balodin*

taqte’i:

*Ey-bo-di-sa-bo / o‘t-sang o‘-shul / zul-fi-du-to-din
Yod ay-la me-ni / bas-ta-zi-zan / ji-ri ba-lo-din
mus-taf-’i-la-tun / muf-ta-’i-lun / muf-ta-’i-lo-tun*

Avaz O‘tar

*Har tilni biluv emdi bani odama jondur
Til vositai robitai olamiyonlur*

*G‘ayri tilini sa‘y qiling bilg‘ali, yoshlar
Kim ilmu-hunar-lar rivoji andin ayondur.*

*Lozim siza har tilni biluv ona tilidek,
Bilmakka ani g‘ayrat eting, foydali qondur.*

*Ilmu-fan uyi-ga yuboring-lar bolangizni,
Onla o‘quganlar bori yak-toyi jahondur.*

*Zor o‘lmasun on-lar dog‘i til bilmay Avazdek,
Til bilmagani-din ani bag‘-ri to‘la qondir.*

Ramal bahri musaddas shaklida bo‘ladi. Har bir rukn
yengil sabab, yig‘ilgan vataf va yana bir yengil sabablar
yig‘indisidan iborat:

فَاعْلَاتُنْ فَاعْلَاتُنْ فَاعْلَاتُنْ فَاعْلَاتُنْ فَاعْلَاتُنْ فَاعْلَاتُنْ
Ramal to‘liq va qisqartirilgan shakllarda ishlataladi.
Ramalning olti varianti bor:

1. **Aruz – maxzuf, darb esa salim.**
Korazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol
keltirilgan (bayt Abiyd bin Alabrasga tegishli):

القطّر مغناه، وتاوي الشّمال

مثُل سخن البرد، عَقَى بعْدك

"Chirigan to 'n kabi sendan keyin uning uyining hammasini
shimoldan to 'xovsiz kelayotgan shamol kabi".

مثُل سخن [برد عَقَى] | بعْدك
فاعلاتن | فاعلاتن | فاعلن
سالم | سالم | محدود

قطّر مغنا | هو وتاوي | بشّمالى
فاعلاتن | فاعلاتن | فاعلاتن
سالم | سالم | سالم

2. Aruz – maxzuf va darb – maqsur.

أبلغ النّعمان عنِي مائِكا آتَه قد طال حبسِي، وانتظاري

3. Aruz va darb maxzuf

قالت النساء، لما جئنها : شاب بعدِي رأسُ هذا، واتّهبه

4. Majzu musabbag' (rukun ortidagi yengil sababga sukunli harf qo'shish):

(فاعلاتن ← فاعلاتن = فاعلين)
يا خليلي أربعاً واس تخبرا ربّعاً بسعفان

5. Aruz va darb – majzu.

نشرات، دارست مثُل آيات الزّبور

6. Aruz – majzu, darb – esa majzu maxzuf.

ما لاما فرّت به العي، نان من هذا ثمن

Misollar:

1. وإذا غايةً مجيد رُفعت
نهض الصُّلتُ إلَيْها، فحوّاهَا
و انتَ اللَّيْث محبَّ فيد شاوي³⁰
2. مرمل من وصل غبر و اثب

Ramal musammani solim

Ey jalolu rahmatingdin gar zalilu gar muazzaz,
Safhayi kavnayn o 'lub oning tirozidin mutarraz.

Taqti':

Ey-ja-lo-lu rah-ma-ting-din gar-za-li-lu gar-mu-az-zaz,
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun
Saf-ha-yi-kav nay-no'-lub-o ning-ti-ro-zi din-mu-tar-raz.
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun

Navoiy:

Kelki, ishqing-din ko 'ngulda yo 'qturur sabru qarorim
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun
Boshima yet-kur qadamkim, oshti haddin intizoram.
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun

Ramal musammani mahfuz

Qolipi: fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun.

Qosidekim, yetkurur ko 'ng-lumga jonon-din xabar,
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun
O 'yladurkim, o 'lg'on bergay jism(i)ga jon-din xabar
fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun fa:'ila:tun

O 'tga solg'il sarv(i)-ni, ul qaddi mavzun bo 'lmasa
Yelga bergil gulni, ul ruxsor(i) gulgun bo 'lmasa

Ko 'nglum o 'rtan-sun agar g'ayringga parvo aylasa

*Har ko 'ngul ham kim sening shav-qingni paydo aylasa
 Ne navo soz aylagay bulbul guliston-din judo,
 Aylamas to 'ti takallum shakkariston-din judo.
 Mehr(i) ko 'p ko 'r-guzdim, ammo mehribone topmadim
 Jon base qil-dim fido o-romi jone topmadim*

Otoyি:

*Dilrabo kelgil, ki shavqingdin qarorim yo 'qturur
 Toqatu hajru majoli intizoram yo 'qturur*

taqte'i:

*Dil-ra-bo kel / gil-ki-shav-qing / din-qa-ro-rim / yo 'q-tu-rur
 To-qa-tu haj / ru-ma-jo-li / in-ti-zo-rim / yo 'q-tu-rur
 fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lun
 Ul sanamkim, suv yaqosinda paritek o 'ltirur
 G'oyati nozukligidin suv bila yutsa bo 'lur.*

taqte'i:

*Ul-sa-nam-kim / suv-ya-ko-sin / da-pa-ri-tek / o 'l-ti-rur
 fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lun
 G' o-ya-ti-no / zuk-li-gi-din / suv-bi-la-yut- / sa bo 'lur
 fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lun*

Gadoiy-69

*Ey niholi qomating sar-vi xiromon-din latif
 Durji la 'ling-dur dag 'i bu javhari jon-din latif.*

Lutfiy:

*Ey, jafochi, tut g'animat ko 'rkning davronini
 Kim, kishi topmaydurur bu davning poyonini.*

taqte'i:

*Ey, ja-fo-chi / tut g'a-ni-mat / ko 'r-k(i)-ning-dav / ro-ni-ni
 fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lun
 Kim ki-shi top / may-du-rur bu / dav-r(i)-ning po / yo-ni-ni*

fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lo-tun / fo- 'i-lun

Bobur-37:

*Ko 'rmagay er-dim jamoling olam aro koshki,
 Bo 'lmag 'ay er-dim bori o-lamg 'a rasvo koshki.*

*Qaysi bir o-zorin aytay jonima ag '-yor(i)ning
 Qaysi bir og '-ritqanin ko 'ng-lumni dey dil-dor(i)ning*

Nodirabegim:

*Sen bila o-lam munavvar mehri davron-durmusen?
 Mulk(i)-dur sen-din muzayyan shohi Turon-durmusen*

Erkin Vohidov:

*Tarixingdir ming asrlar ichra pinhon o 'zbegin
 Senga tengdosh Pomiru oqsoch Tiyanshan o 'zbegin.*

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, aruz nazariyasi harfga asoslangan, shuning uchun mumtoz g'azallar arab harfidan krill harfiga o'girilganda sehr, mehr, moh, roh kabi so'zlardagi qisqa unli e'tiborga olinishi kerak edi. Har bir g'azalning birinchi bayti, ya'ni matla'i qaysi ohangda o'qilsa, keyingi baytlar ham o'sha maromga moslanishi lozim. Chunki aruz vazni musiqiylikka asoslangan. Buni, ayniqsa, keksa xofizlarimiz kuylagan qo'shiqlarni tinglaganda amin bo'lamiz. Agarda biz mumtoz she'riyatimizni aruz qoidalariiga rioxva qilib o'qisak, undagi maromiy mavj, musiqiy ohang, rubobiy zavq-u shavq beruvchi serjilo jozibasini his etamiz

Sari' bahri. Bahrning sari' (tez) atalishiga sabab taf'ilalarining lafzda tezligi. Xatib Tabriziyning fikricha, "sabab talaffuzda vatadga nisbatan tez kechadi"³¹. Sari'ni tashkil etuvchi ruknlar sababdan boshlanadi. Uning uchta rukndan iborat har misrasida yettita sabab joylashgan.

قالت و لم تقصد لقول الخنا مهلا قد أبلغت اسماعي

Asliy ruknlarining soni oltita. Sari', har hil ruknlardan tarkib topgan:

مستقعلن مستقعلن مفهولات مستقعلن مستقعلن مفهولات

Sari'ning hashvlari ikki yengil sabab va bir yig'ilgan vata d majmuasidan tuzilgan ruknlardan iborat va aksincha, a'rud va darbulari birin-ketin keluvchi ikki yengil sabab va bir ayrligan vata dlarning birikmasidan tashkil topgan ritmik bo'lakdan iborat.

Ushbu bahrni quydagicha ko'rinishlari mavjud:

1. **Aruz matviy makshuf** (ruk oxiridagi ayrligan vata dning hazf bo'lishi:

(مفهولات—> مفهولان)، darb esa matviy mavquf.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida quydagicha misol keltirilgan (bayt Diy Qoriyhga tegishli):

أَزْمَانٌ سَلْمٌ لَا يُرِى مِثْهُوا الرَّاؤُونَ فِي شَامٍ، وَلَا فِي عَرَاقٍ

"Roviy larning Shom va Iroqda ko'rganlarini Salmaning zamonasida ko'r maydilar".

أَزْمَانٌ سَلْمٌ | مَا لَا يُرِى | مِثْهُوا
مستقعلن | مستقعلن | فاعلن

سَالِمٌ | سَالِمٌ | مَطْوِي مَكْشُوفٌ
رَاءُونَفِي | شَامُونَلا | فِي عَرَاقٍ

مستقعلن | مستقعلن | فاعلن
سَالِمٌ | سَالِمٌ | مَطْوِي مَوْقُوفٌ

2. **Aruz va arb – matviy makshuf.**

هَاجَ الْهَوَى رَسْمٌ، بَذَاتِ الْغَصْنِيٍّ مُخْوَلٌ مُخْلُوقٌ، مُسْتَعْجِمٌ،

3. **Aruz – matviy makshuf**, darb esa aslam (ruk oxiridagi ayrligan vata dning tushib qolishi: مفهولات—> مفهولان).

4. **Aruz va arb – maxbul** (xabn va taylarning yig'indisidan iborat.) makshuf.

النشر مسك و الوجه دنا نور و اطرف الاكت هن

5. **Musaddasi muzohif maxbun.**

يستقيم وما تطيقه، وما يستقيم وما تطيقه، وما

Misollar:

Abu al-Jaysh al-Ansoriy:

اسرعت في اثارهم حاماها و احبت صبرا يستعمل المذاوا

Navoiy:

Jonimg'a yuz dardu alam kelturding,

Ko'ngluma yuz ranju sitam kelturding.

Taqti':

Jo-nim-g'a-yuz dar-du-a-lam kel-tur-ding
Mus-taf-'i-lun Mus-taf-'i-lun maf-'uv-lotu

Ko'ng-lu-ma-yuz ran-ju-si-tam kel-tur-ding
Mus-taf-'i-lun Mus-taf-'i-lun maf-'uv-lotu

Sari'i musaddasi matviyi mavquf

Yo'q manga hajringda juz ohu fig'on,
Ishqu muhabbat o'tidin al'amom.
Mufta'ilun Mufta'ilun fo'ilon

Ishqni har kimki qilur ixtiyor,
Men kibi olamda bo'lur xoru zor.

Mufta'ilun Mufta'ilun fo'ilon

Sari'i magtu'i matvivi mavquf

Bismillohir rahmonir rahim,
Hast kalid durri ganji hakim.

Sari'i musaddasi matvivi aslam

Istamasang eslamasang bizni,
Men o'param yo'lung uza izni.
Mufta'ilun mufta'ilun fa'lun

Sari'i musaddasi matvivi maxbuni makshuf

Sendin yana o't ichradur yurakim,
O'tumg'a suv ur vasl ila, mirakim.
Mustaf'ilun mustaf'ilun fa'ilun

Bu vaznda ko'plab epik dostonlar yaratilgan. “**Hayrat ul-abror**” ham shu vaznda yozilgan.

O-da-mi-er/-sang-de-ma-gil/-o-da-mi
-- v -- v / -- v v -- / -- v --
Muf-ta-'i-lun/ muf-ta-'i-lun/ fo-'i-lun

O-ni-kim-yo'q/-xal-q(i)-g'a-mi/-din-g'a-mi (Navoiy)
-- v -- v / -- v v -- / -- v --
Muf-ta-'i-lun/muf-ta-'i-lun/ fo-'i-lun.

Munsarih bahri (منسح) Bahrni munsarih (erkin) atalishiga sabablarni tadqiqotchilar turlicha izohlaydi. Frolovning fikricha, masala o'rtadagi مفهولات (maf'u'laatu)ga bog'liq. Rukn sari' bahrida oxirida turadi, munsarihda esa hech qachon oxirida kelmaydi. Bunda u o'zining sobit bo'lmagan, erkinlikka moyil tabiat bilan ancha tashvish ortiradi.

مستعمل مفهولات مستعمل Tabriziyning fikricha, baytning oxirida keluvchi rukni erkinligi uchun shunday ataladi.

Munsarih bahri olti ruknlidir:

مستعمل مفهولات مستعمل

Munsarihning o'rta ruknlari sadrda ham, 'ajzda ham har doim harakatli keladi. Unga biror zihof kirgan holatda, harakat yo'qolishi mumkinligini mantiqan faraz qilish mumkin. Biroq ayrilgan vataf o'zgarishsiz qolaveradi.

Ushbu bahrni uch ko'rinishi bor:

1. Aruz – solim, darb esa matviy.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt egasi noma'lum):

للخير، يُقْسِي فِي مَصْرَهِ
الغرفة ان ابن زيد لا زال مستعملاً

“ Misrda xayr ehson tarqatgan Ibn Zayd yaxshilik qilishdan to'xtamayapti ”.

ابن زيد | دن لا زال | مستعمل
مستعمل | مفهولات | مستعمل
سالم | سالم | سالم

للخير يُفْعِلُ شَيْءاً فِي مَصْرَهِ هَلْ غُرْفَا

مستعمل | مفهولات | مستعمل
سالم | سالم | مطوى

2. Manxuk mavquf

صَبَرْأَةُ، بَنْيَ عَبْدِ الدَّارِ
صَبَرْأَةُ، بَنْيَ عَبْدَ الدَّارِ
مستعمل | مفهولات

3. Manxuk makshuf.

وبل أم سعد سعد.
و يلم مدعع| دن سعدا
مستقعن | مفعولن
سالم | منهوك مكتوف

Abu al-Jaysh al-Ansoriy:

سرحت طوفي في حسن ذي غنج جئت بد الباب الوري و هو

Musaddasil Muzohif maxbun

منازل غفاهن، بدبي الأزا ك، كلّ وايل، مُسبيل، هطل

Matviy

من لم يفت عبطة يفت هر ما ذاتها للموت كأس، فالمرء

Darbi maksuf

وينم سند، سخدا

Sendek qani husn ahlida ham bevafo, ham bedard,
Mendek qani ishq ahlida mehnatkashu g'amparvard.

Taqti':

Sen-dek-qa-ni hus-nah-li-da ham-be-va-fo ham-be-dar-d
Mus-taf-'i-lun maf-'uv-lo-tu mus-taf-'i-lun maf-'uv-
'uv-lo-tu

Mendek qani ishq ahlida mehnatkashu g'amparvard.
Mus-taf-'i-lun maf-'uv-lo-tu mus-taf-'i-lun maf-'uv-
lo-tu

Munsarihi musammai matvivi mavquf

Ohki sensiz ishim oh ila far'yod erur
mufta'ilun fa:'ilan mufta'ilun fa:'ilan
Jonima o-shubu shayn jismima bedod erur.
mufta'ilun fa:'ilan mufta'ilun fa:'ilan

Navoiy:

Ishq yuki ayladi torim a'loni kavsar,
Ne ajab ar aylasa men kibi shaydoni kavsar.
Mufta'ilun fa:'ilan mufta'ilun fa:'ilan

Munsarihi musaddas

Munsarihi musaddas matviv

Ishqi mani zor qildi olam aro
Ayladi ovora xayli odam aro
mufta'ilun foilotu mufta'ilun foilotu

Munsarihi musaddas matvivi maqtu'

Qo'ydi g'amming dardu dog' ko'nglumga
mufta'ilun foilot maf'ulun
Qo'ymadi ishqing farog' ko'nglumga
mufta'ilun foilot maf'ulun

Munsarihi murabba

Munsarihi murabbai matvivi mavquf

Kel beri ey gul'uzor ayla vafo oshkor
mufta'ilun fa:'ilan mufta'ilun fa:'ilan

Xafif (خفيف) bahri. Bahrning bunday atalishiga sabab, Al-Absar shunday deydi: Bu bahr tilga yengil talaffuzli ekanligi

uchun shunday atashgan. Xatib Tabriziyning fikricha, undagi ajratilgan vatadning so'nggi harakati sabablar harakatlari bilan birikib ketgan, natijada lafzda yengillik tug'iladi. Shuning uchun xafif deb atashgan.

Xafif bahri ham olti rukndan tashkil topgan. U har doim to'liq holatda ishlataladi. Uning har bir misrasi bir yengil sabab, bir yig'ilgan vatad va yana bir yengil sabablardan tuzilgan ikki rukn va ular o'rtasida joylashgan bir yengil sabab, bir ayrılgan vatad va yana bir yengil sabab birikmasidan tuzilgan rukn majmua'sidan iborat:

فاعلاتن مستقىع لَنْ فاعلاتن فاعلاتن مستقىع لَنْ فاعلاتن

Hashvdagi ikkinchi ruknning **mustaf'ilun** (مستقىع لَنْ) rukni doira talabiga muvofiq bo'lib, rukndagi beshinchi harf orqadagi ikki o'zga harflar bilan birlashib, yig'ilgan vatadni tashkil qila olmaydi.

Xafisning to'rtta varianti mavjud:

1. Aruz va darb – solim.

Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Al-A'shaga tegishli):

خل أهلي ما بين نُزني
فِي وَحْلَتْ غَوَّةً بِالسَّخَالِ

"Bizning oilamiz Durna va Bodav o'rtasida to'xtadi, menga Ulviyya ham Sihalda to'xtagandek tuyuldi".

حَلَّاهْلِيٌّ مَا بَيْنَ نُزْنِيٍّ
فَاعِلَاتُنْ | مُسْتَقْلُنْ | فَاعِلَاتُنْ
سَالَمْ | سَالَمْ | سَالَمْ

لَى وَحْلَتْ | غَوَّيْنَ | بِسَخَالِيٍّ
فَاعِلَاتُنْ | مُسْتَقْلُنْ | فَاعِلَاتُنْ
سَالَمْ | سَالَمْ | سَالَمْ

2. Aruz – solim, darb esa maxzuf.

لَيْتْ شِعْرِيْ هَلْ ثُمَّ هَلْ أَتَيْتُهُمْ أَمْ يَحْوِلُنْ، مِنْ دُونْ ذَاكِ، الرَّدَى

لَيْتْ شِعْرِيْ | هَلْ ثُمَّ هَلْ أَتَيْتُهُمْ
فَاعِلَاتُنْ | مُسْتَقْلُنْ | فَاعِلَاتُنْ
سَالَمْ | سَالَمْ | سَالَمْ

أَمْ يَحْوِلُنْ أَمْ فُونِدَا إِكْرَرَدَا
فَاعِلَاتُنْ | مُسْتَقْلُنْ | فَاعِلَاتُنْ
سَالَمْ | سَالَمْ | مَحْنُوفْ

3. Aruz va darb maxzuf.

إِنْ قَدْرَنَا، يَوْمًا، عَلَى عَامِرٍ ثَمَنَتْ مِنْهُ، أَوْ ثَدْغَةً لَكَمْ

4. Majzu aruz va darb solim.

لَيْتْ شِعْرِيْ: مَاذَا تُرِى أَمْ عُمْرُو، فِي أَمْرَنَا

5. Majzu maxbun maqsur.

كُلْ خَطْبٌ، إِنْ لَمْ تَكُو سَيِّرْ نُوا خَضْبِيْمْ،

Misollar:

خَفَا حَمْلِيْ أَبْعَادَ غَرْجُوجَ هَاجَ لَا يَشِىْ مِنْ عَنَانَ الْمَنَاوِيْ³³

*Qayda erding, ey mahvashim, sharh qilg'il,
O'l gum erdi gar bir zammon kelmasang bil.*

Taqti':

*Qay-da-er-ding ey-mah-va-shim shar-h-qil-g'il
Fo-'i-lo-tun mus-taf-'i-lun fo-ysi-lo-tun*

*O'l-gum-er-di gar-bir-za-mon kel-ma-sang-bil.
Fo-'i-lo-tun mus-taf-'i-lun fo-ysi-lo-tun*

³³ محفوظة من عمر المصطفى، النصوص المستقيمة في علم المروضين، دار الكتب، القاهرة، ج 60، ص 20

Xafifi musaddasi mahbun

*Furqatin nesh sochti yurokimga,
Ashk qonini oqizdi bu etokimga.
Fa:‘ila:tun mafoilun failotun*

*Vaslin ul oy manga mahol qilibtur,
Hajridin meni xasta hol qilibtur.
Fa:‘ila:tun mafoilun failotun*

Xafifi maxbuni maqsur

*Hech bilmونki chinmudur bu so‘zung,
Yaxshiliqqa yaqinmudur bu so‘zung.
Failotun mafoilun fa’ilon*

Xafifi mahbuni maqtu'

*Kalimoti g‘arib der nosih,
Xirad ahlig‘a xashvdurur vozih.
Failotun mafoilun fa’lun.*

Xafifi maxbuni musha‘as

*Keldi dildoru men fadah ichgumdur,
Zuhdu nomusu nangdin kechgumdur.
Fa:‘ila:tunmafoilun maf’ulun*

Xafifi maxbuni musabbag‘

*Seni didim umid ila ey yor,
Kim olib ko‘nglum o‘lg‘asen dildor.
Failotun mafoilun fa’ilon*

Xafifi maxbuni mahzuf

*Vaslin ul oy manga mahol qilur,
Hajridin meni xasta hol qilur.
Failotun mafoilun fa’ilun*

Mudari’ bahri. Bahrning mudori’ (المضارع) “o‘xshash” atalishiga sabab, hazaj bahriga o‘xshashligidir. Biroq aruziy she‘r tarixida mudori’ning boshqa bahrlarga o‘xshashlik darajasi haqida boshqa fikrlar ham bor: Ibn ar-Rashiq uni muqtadabga, ad-Damanxuriy hafif bilan munsarihga o‘xshatadi.

Mudori’ning Asl ruknlari olti rukndan tashkil topgan.

مفاعيل فاع لاثن مفاعيلن فاع لاثن مفاعيلن

Bu bahrning boshqalardan farqli tomoni shundaki, undagi ruknlar hech qachon zihoflarsiz ishlatilmaydi. Mudari’da bitilgan baytlarning hashvlari albatta makfuf bo‘ladi. Uning majzu shaklidagi a’rudlarini tashkil qiluvchi ruknlari esa, doimo sog‘lom holdagina ishlatiladi. Shunday qilib, u bahrni bir darbi bir a’rudi bor u ham bo‘lsa Ularda hech qachon, masalan, basit yoki hafifda bo‘lganidek, ikkinchi sukunli harf tushib qolmaydi. Bu yerda ham doira talabiga monand qismi ajratilib yoziladi va birinchi maqta’ ajratilgan vataddan iboratdir.

Biroq bu bahrdan qadimda shoirlar juda kam foydalanishgan. Shuni hisobga olib, aruzshunos Abu-l-Xasan al-Axfash bu bahrni bahrlar qatoridan olib tashlagani ma’lum. Boshqa bir qator olimlar esa mudori’ni boshqa bahrlarning tarmoqlaridan biri deb atashgan.

Ushbu bahrni bittagina varianti bor: aruz va darb-majzu.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt egasi noma’lum):

ذعاتي إلى سعاد دواعي هوى سعاد

ذعاتي لا سعاددن دواعية واسعادي
مفاعيل فاعلعن فاعلعن

مكتوف سالم مكتوف سالم

“Meni Suad oldiga chaqirishdi. Suadning muhabbati mening davoimdir”.

Bu baytning ko‘rinishi ibtido va sadr qismi maqbud, aruz va darb qismi esa solim.

Misollar:

Muzohif

وقد رأيْتُ الرَّجَالَ فَمَا أَرَىٰ غَيْرَ زِيدَ

Axrab

فَلَمَّا لَهُمْ، وَقَالُوا كُلُّهُ مَقْانٌ

*Jafojo ‘ye, bevafoye qani sendek bu jahonda,
Duogo ‘ye, benavoye qani mendek bu zamonda?*

Taqti’:

*Ja-fo-jo ‘ye be-va-fo-ye qa-ni-sen-dek bu-ja-hon-da
Ma-fo-‘iy-lun fo-‘i-lo-tun ma-fo-‘iy-l(un) fo-‘i-lo-
tun
Du-o-go ‘ye be-na-vo-ye qa-ni-men-dek bu-za-mon-
da
Ma-fo-‘iy-lun fo-‘i-lo-tun ma-fo-‘iy-l(un) fo-‘i-lo-
tun*

Muzori‘i musammani makfuri mahzuf
*Yuzingdin hijil qamar, labingdin dog‘i shakar,
Manga har biridin o‘t, sanga qilmay ul usar.
mafa:’ilun foilun mafa:’ilun foilun*

Muzori‘i musammani axrabi mahzuf
*Ishqing atab balodur, ey nozanin sanam
Jon anda mutbalodur ko‘rmas ha juzsитam
Maf uvlу fa:’ila:tun Maf uvlу fa:’ila:tun*

Muzori‘i musaddasi

Muzori‘i musaddasi makfusi maqsur

*Seningdek jahonda kimsa ne imkon
Buyon kel qilay qoshingda fido jon
mafa:’ilun foilotu fa’uvlon*

Muzori‘i musaddasi makfusī maxzuf

*Ko‘ngul bo‘lg‘ay hayoming‘a moyil
Ko‘zim ham o‘ldi husning‘a zoyil.
Mafa:’ilun fa‘u:lus fa‘uvlon*

Muqtadab bahri. Bahrni muqtadab(المقتضب) ajratib olingan) atalishiga sabab, munsarihdan ikki ruknni ajratib olinganga o‘xshashligi, ularning bir qolipga ega ekanligidir.

Ushbu bahr olti ruknlidir.

مَعْوِلَاتٌ مُسْتَقْعِلَنْ مُسْتَقْعِلَنْ مَعْوِلَاتٌ مُسْتَقْعِلَنْ مُسْتَقْعِلَنْ

Ko‘rinib turibdiki, muqtadabning ruknlari munsarihnikiga juda mos, faqat tartibida farq qiladi.

Lekin ayrim manbalarda muqtadab bahri to‘rt ruknli ham bo‘lib keladi. Bu holda har bir misra ortidagi mustafi'lun “rukni olib tashlanadi.

Bu bahrni ham bitta varianti bor: majzu darbi va aruzi matviy.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Ahmad ibn Forisga tegishli):

أَقْبَلَتْ فَلَاحٌ لَهَا عَارِضَانْ كَالِبَرْد
أَقْبَلَفْ | لَاحَلَهَا ، عَارِضَانْ | كَالِبَرْدِي
فَاعِلَاتٌ | مَفْتَعَلْنَ ، فَاعِلَاتٌ | مَفْتَعَلْنَ
مَطْوَى | مَطْوَى | مَطْوَى | مَطْوَى

“ U teskari qaraganda unga huddi do‘l yoqqandek ko‘rindi”.

Misollar:

Majzu':	ان و هيته خلدي	افتضحت من رسأء
Matviy	ان لهوت، من حرج	هل على، ويحکما
	و هم ينثونهم	يقولون لا يغدو

Muqtadabi musammani solim

Qolipi: fa:’ila:tun mustaf‘ilun fa:’ila:tun mustaf‘ilun
Biroq sog‘lom holda uchramaydi.

Muqtazabi musammani matviy

Ey nigoro mahvashim, ey xarifi jur’akashim,
Tut qadaxki, behad erur ishqotobidin otashim.
Fo‘ilotu musta’ilun fo‘ilotu musta’ilun

Muqtazabi musammani matviy maqtu’

Ey yigit, buyon kelki, shavq(i)din xarobingman
Bo‘yni bo‘liq in yonlig‘ bastai tanobingman
Fa:’ila:tun maf‘uvlun fo‘ilotu maf‘uvlun

Muqtazabi murabba’

Muqtazabi murabba’i matviy
Furqating yoshim oqizur,
Hasrating qonim toshizur
Fo‘ilotu mufta’ilun

Mujtass bahri (المجت) **qo‘porilgan**). Bahrning bunday atalishiga sabab, xafif bahrini bir oz qo‘porib olinganiga nisbatan olinadi. Mujtass ruknlari hafifniki bilan bir hil, faqat tartibda: mujtassda rukni ikki birin-ketin keluvchi فاعلان فاعلان مسقىع لىن dan oldin keladi. Asl ruknlari oltita:

مسقىع لىن فاعلان فاعلان مسقىع لىن فاعلان فاعلان

Mujtass bahrida she'r yozish abbosiyalar davrida urf bo‘lgan. Biroq johiliya davri adabiyotida bu bahrdagi qasidalarni uchratish qiyin.

Bu bahr ham majzu shakldagina ishlataladi. Uning yagona arudi sog‘lom, u bilan keluvchi yagona darb ham sog‘lom. Lekin ayrim hollarda ham arud, ham darbida nuqsonlar uchrab turadi. Shuningdek, ularning o‘zlariga xos tomonlari bor.

Mujtassni ham faqat bitta varianti bor: aruz va darb – majzu.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagi misol keltirilgan (bayt egasi noma'lum):

البطر، منها، خميس	والوجه مثل الهلال
البطمن [هاخبيسن ، ولوجهست [الهلالى	مستقلن فاعلان ، مستقلن فاعلان
سالم سالم سالم سالم	

“Uning qorni tarang, yuzi esa oyga o‘xshaydi”.

Al-Andalusiy:

اجتى انج لاح ضوء اجلو بد ليل بعدي

Aruz va darbi solim muzohif maxbun

ولو علقت، بسلمى، علمت أن ستموت

Makfuf

إلا عذة، ضمارا ما كان عطاوهن

Mujtass musammani solim

Ishq ahlig ‘a garchi doim ko ‘b javrdur, ko ‘p jafodur,
Husn ahlig ‘a neqilaykim, bemehru, bevaqodur.

Qoshig ‘a borg ‘ali ko ‘ngul o ‘ziga kelmadi netay,
Yuziga tushgali ko ‘zim ko ‘ziga ilmadi ul oy.

Taqti'

Ish-qah-li-g'a	gar-chi-do-im	ko'b-jav-r-dur	ko'p-ja-fo-
dur			
Mus-taf-'i-lun	fo-'i-lo-tun	Mus-taf-'i-lun	fo-'i-lo-
tun			
Hus-nah-li-g'a	ne-qi-lay-kim	be-me-h-ru	be-va-fo-
dur			
Mus-taf-'i-lun	fo-'i-lo-tun	Mus-taf-'i-lun	fo-'i-lo-
tun			

Mujtassi musammani mahbun

*Yetishsa ishq aro yuz mehnatu balo, qadah ichgil,
Nafas-nafas qunobon may, to'lo-to 'lo qadah ichgil*

Mafa:'ilun fa:'ila:tun mafa:'ilun fa:'ila:tun

Mujtassi musammani mahzuf

Firoq isit-masi andoq tanimdin o't chigarur

Kigar tabib iligim tut-sa barmog'i qaborur

Mafa:'ilun fa:'ila:tun mafa:'ilun fa:'ilun

Mujtassi murabbai maxbun

Yuzing ko'zimga keraktur

O'zing o'zimga keraktur

Mafa:'ilun fa:'ila:tun

Mutaqarib (المتقارب) bahri. Xatib Tabriziyning fikricha, mutaqarib bahri ruknining vatadlari o'zaro yaqin turgani uchun mutaqorib (yaqinlashuvchi) atashgan³⁴.

Mutaqarib bahri sakkiz ruknlidir.

فَعُولَنْ فَعُولَنْ فَعُولَنْ فَعُولَنْ فَعُولَنْ فَعُولَنْ

Mutaqorib bahri keng tarqalgan bahrlardan bo'lib, u ham to'liq ham qisqartirilgan qolda ishlatalidi.

Mutaqarib bahrining beshta shakli mavjud:

³⁴Qarang: Талабов Э. Араб шеъриятида аруз тизими. ДДА. –Т., 2004 – Б.234.

1. Aruz va darb – salim.

Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” asarida quyidagicha misol keltirilgan (bayt Amiyya bin Abi Oizga tegishli):

فَأَمَّا ثَمِيمٌ، ثَمِيمٌ بَنْ مَرْ، فَالْفَاهِمُ الْقَوْمُ رَوْبَى، نِيَاما

فَامما | ثَمِيمٌ | ثَمِيمٌ بَنْ مَرْ

فَعُولَنْ | فَعُولَنْ | فَعُولَنْ | فَعُولَنْ

سَالِمٌ | سَالِمٌ | سَالِمٌ | سَالِمٌ

فَالْفَاهِمُ | اهْفَلَقُو | مَرْوُبَا | نِيَاما

فَعُولَنْ | فَعُولَنْ | فَعُولَنْ | فَعُولَنْ

سَالِمٌ | سَالِمٌ | سَالِمٌ | سَالِمٌ

“Tamim, Tamim ibn Murra haqida gapiradigan bo'lsak, uni shirakayf va uyqusiragan holda topdilar”.

2. Aruz – salim, darb – maqsur.

و يلوى إلى نسوة، بائسات و شعث، مراضيع، مثل المتعان

3. Aruz – salim, darb – maxzuf.

و أروى من الشعر شعرا عويسا ينسى الرواة الذي قد روا

4. Darb – abtar.

خليلني، غوجا، على رسم دار مية خلت من عليسي، ومن

5. Aruz va darb majzu maxzuf.

أمن دمنة أفترت لسلمي بذات الغضا

Misollar:

1 تقاربت إذ شروا للذهب و حبي لهم ماله من ذهب

2 سُنْتَيْة، قُوْمَيْ، وَلَا تَعْجِزَي وَبَكَيَ النَّسَاءَ، عَلَى حَمَّةَ

Mutaqoribi musammani solim

Yuzi rashki xurshidi anvar bo'lubtur,

Ko'zi fitnai shahru kishvar bo'lubtur.

Taqti'

Yu-zi-rash ki-xur-shi di-an-var bo'-lub-tur

fa-'uv-lun fa-'uv-lun fa-'uv-lun fa-'uv-lun

Ko'-zi-fit na-i-shah ru-kish-var bo'-lub-tur.
fa-'uv-lun fa-'uv-lun fa-'uv-lun fa-'uv-lun³⁵
Yana sansizin munisim g'am bo'lubtur,
Ko'zunga yurak qoni hamdam bo'lubtur.
Faulun Faulun Faulun Faulun

Mutaqoribi musammani mahzuf
Ochildi chaman, gul'uzorim qani,
Sih sarv bo'ylig' nigorim qani?
Faulun Faulun Faulun faul

Mutaqoribi musaddasi solim
Yana hajr aro zor bo'lдум,
Firoqingdin afgor bo'lдим.
Fa'u:lun fa'u:lun fa'u:lun

Mutadorak (المتدارك) bahri. Bahrni bunday atalishiga sabab, Halil ibn Ahmad dan keyin al-Axfash tomonidan bahrlar tarkibiga qo'shilganligidir. **متدارك** so'ng darak beruvchi degan ma'noni bildiradi.

Uning ruknlari فاعلن sakkiz marta qaytarilgan. Halil ibn Ahmad yuqoridagi 16-bahrning berilishini xohlamagan. Agar kiritilsa, uni rakd al-hayl رکض الحیل otning yelishi) deb atasindegan.

Chunki fa:'ilun fa:'ilun fa:'ilun fa:'ilun ohangi otning dupuriga monanddir.

Bir qancha olimlar ham ushbu bahrni tan olishmagan va o'z tadqiqotlariga kiritishmagan. Yusuf as-Sakkokiying "Miftoh al-ulum"³⁶ ("Ilmlarning kaliti") asarida arablarda mutadorak bahrini yo'qligini aytadi. Shu bois bo'lsa kerak Yusuf as-Sakkokiy faqat

15ta bahrni keltirib, beshinchchi doirani "munfarida" – deb atab, faqatgina bitta bahr mutaqoribni keltirgan. Abu Abdulloh al-Korazmiy ham "Mafotih al-ulum" asarida faqatgina 15 bahrni bergen. D.Frolovnning ma'lumot berishicha, mutodorak bahrining nomoyon bo'lishi keyinchalik va asta-sekin tug'iladi.

Bahrni aruzshunoslar turli nomlar bilan atashgan. Masalan, Mahmud az-Zamaxshariy "al-Qistros" asaridagi doira bobida beshinchisini "Muttafiqa" deb atab, bahrlardan mutaqorib va rakdni beradi. Biroq alloma bahrlar bobida 16ta bahrlarni keltirib, o'n oltinchisini "mutadorik" deb atab misol keltiradi.

Arab olimi Abdulaziyz Atiyqning "Aruz va Qofiya ilmi"³⁷ asarida va Xatib Tabriziyning "Kitob al-Kofiy fi-l-arud va al-Qovafiy"³⁸ asarlarida ushbu bahrni "حدث" (muhdas-ixtiro qilingan, yangilik), "خبب" (yo'rtar) deb ta'riflagan.

Ushbu bahr ham sakkiz ruknli:

فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن فاعلن

Aruzshunos olimlarning ta'kidlashicha, mutodarakning hashvlari sog'lom rukn holatlari juda kam uchraydi. Aksariyat hollarda xashvlardagi ruknlar maxbun yoki musha's bo'ladi.

Ushbu bahr to'la va majzu hollarda qo'llanishi mumkin. Eng ko'p uchraydigan mutodarak tarmog'i bu – to'liq shakldagi bo'lib, uning bir sog'lom a'rudi va u bilan keluvchi bir darbi bor. Darb ham sog'lomdir.

Zamaxshariy o'z asarida quyidagicha misol keltiradi:
دارك القوم تطفئه غراماً وضناً اذ درير الهوى بالمعنى جمع

Ko'rinib turibtiki, Zamaxshariy ushbu bahrlarga misol tariqasida o'zi tomonidan yozilgan she'rlarini havola etgan. Qolaversa, alloma aruz ilmining asoschisi Xalil ibn Ahmadni yaratgan qonun –qidalaridan chetlanmagan holda bahrlarni sodda holda tushintirishga erishgan.

Shuningdek, Xatib Tabriziyning "Kitob al-Kofiy fil-arud va al-Qovafiy" asarida ushbu bahrni quyidagi misollar orqali ta'riflaydi:

الدكتور عبد العزيز عطيف، علم المروجع، والقافية، دار الهنفية الهربرية، بيروت، 1987، من 9.
الخطب التبريري، كتاب الكافي في المروجع والقوافي، تحقيق العثماني، محسن عبد الله، ص. 137.

³⁴ Захириддин Мухаммад Бобир. Мұхтасар, нацияға тәндергенчи Сайдбек Ҳасан. Тошкент 1971 Б-

35. الكافي، مراجع السنن، كتاب ملخص العلوم، مصر، 1900، ص. 362

بعد ما كان مكان من عامر
جاءنا عامر سالما صالحًا
جاءنا | عامرنا | سالمـن | صالحـا
فاعلنـ | فاعلنـ | فاعلنـ | فاعلنـ
سالمـ | سالمـ | سالمـ | سالمـ

بعدما | كان ما | كاتمنـ | عامرـى
فاعلنـ | فاعلنـ | فاعلنـ | فاعلنـ
سالمـ | سالمـ | سالمـ | سالمـ

Mutadoriki musammani solim

*Ne mongishdurki, tanlar habosi aning,
Ne boqishdurki, jonlar fidosi aning.
Foilun foilun foilun foilun*

Mutadoriki musammani maxbun

*Ne samand ekon ulki, buyon surasen,
Boshim uzra jafo qilichi urasen.
Foilun fa:’ilun fa:’ilun fa:’ilun*

Mutodoriki musaddasi maxbun

*Mani istamasang netayin,
Bosh olib qayone ketayin.
Fa:’ilun Fa:’ilun Fa:’ilun*

Aruz va zarb maxbuni maqtu

*Rashki xurshidi anvardurur yuzi,
Fitnai shahru kishvardadur ko:’zi.
Fa:’ilun Fa:’ilun Fa:’ilun fa:’ul*

2.3 Aruziy doiralar.

Bahrular bir-birlariga yaqinligi va umumiy o’zak xususiyatlariga ko’ra alohida alohida guruhlarga – aruz doiralariga bo’linadi.

Bahrular orasida bir necha bahrning “o’zagi” bir xil bo’lishlilik aloqasini ko’rsatish uchun aruzshunoslar “doira” deb ataladigan vositadan foydalanganlar. Bir o’zakli bahrlarning bir nechta uchun bitta bayt she’r aytiladi va shu baytning tarkibiga kiruvchi

bo’laklar turlicha joydan boshlab o’qilsa, bu o’zak atrofiga uyushgan bahrular o’z-o’zidan maydonga kelaveradi.

Doira deb atalishiga sabab, bahrular vaznlari xuddi bir aylanaga kirgizilib, shu aylana kengligidan chiqmaydi. Bir doiraga kirgizilgan maqta’larning birinchisi bir bahr uchun boshlang’ich nuqta bo’lsa, ikkinchisi boshqa biriuchun ayni shu vazifani bajaradi. Bahrular bir-birlariga yaqinligi va umumiy o’zak xususiyatlariga ko’ra alohida alohida guruhlarga – aruz doiralariga bo’linadi. Doiralar beshta bo’lib, har doiraga muayyan bahrular kiradi. Doiraning necha bo’lakka bo’linishi har turkumdagи bahrlarning dastlabki maqta’lari soniga qarab belgilanadi. Xalil ibn Ahmad hisobi bo’yicha, har bir doiraning muayyan o’rnigina ma’lum bahr ko’rinishini topish uchun boshlang’ich nuqta bo’la oladi³⁹.

X-XII asrlar mobaynidagi yashagan aruz bobida asarlar tasnif etgan O’rta Osiyolik allomalardan Abu Nasr al-Javhariy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Abu Xafs an-Nasafiy, Yusuf as-Sakkokiy larning doira bobi haqida yozgan quyidagi ma’lumotlarni berishimiz mumkin:

X asr olimlardan Abu Nasr al-Javhariy o’zining “Arud al-al-Vurqati” (Aruz sahifalari) nomli aruzga doir asarida birinchi bo’lib aruz nazariyasini isloh etadi va aruz doiralari haqida ma’lumotlar keltirmaydi.

X asrda ijod qilgan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-kotib al-Xorazmiy o’zining “Mafotih al-ulum” (“Ilmlarning kalitlari”) nomli qomusiy majmuasida ham aruz ilmiga oid bobida ham doira xususida bitta jumla beriladi: “Doirada sog’lom ruknlarga monand misollar berish mumkin”. biroq doiralar soni, nomi haqida ma’lumotlar berilmaydi⁴⁰.

Zamaxshariy zamondoshlaridan Abu Xafs an-Nasafiy aruzga oid asari “Muxtasaru-l-aruz ala usuli-l-ma’ruz” (“Aruzga oid qisqa risola”) nomli asarida doiraga oid ma’lumotlar

³⁹ Галибов Э. Араб шеъриятида аруз тизими. ДДА. –Т., 2004.–Б.243.

⁴⁰ Зиявиддинова М. Поэтика в “Мафтих ул-улум” Абу Абдуллаха ал-Хорезми. АКД – Ташкент. 1990.Б.39.

Zamaxshariy asaridagi doira nomlariga o'xshaydi. Biroq ularga berilgan she'riy misollar farq qiladi. XII asr oxiri-XIII asrlarda yaratilgan Yusuf as-Sakkokiyning "Miftoh al-ulum" ("Ilmlarning kaliti") asaridagi doiraga oid ma'lumotlar, fikrimizcha, Xalil ibn Ahmadnikiga mos bo'lsa kerak. Chunki unda 15 bahrga besh doira beriladi. Beshinchi doira "munfarida" deb nomlanib, bittagina bahr "mutaqorib" keltiriladi. Shuningdek, Alisher Navoiy "Mezon ul-avzon"da aruz sistemasidagi 7 doirani tavsiflasa, Zahreddin Muhammad Bobur "Muxtasar" asarida aruz sistemasidagi bahrlarni 9 doiraga ajratib tekshiradi. Alisher Navoiy va Zahreddin Muhammad Boburlar tamonidan tavsiflangan doiralar quyidagicha:

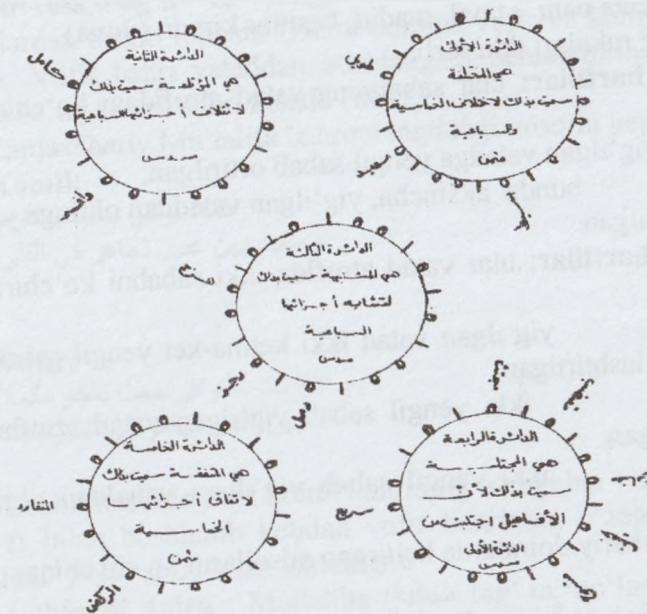
- 1) Muttafiqa doirasi. Bu doiraga mutaqorib va mutadorik bahrlari kiradi.
- 2) Mujtaliba doirasi. Bu doiraga rajaz, ravnal, hazaj bahrlari kiradi.
- 3) Mujtalibai muzohafa doirasi. Bu doiraga ramali maxbun, hazaji maktuf, rajazi matviy bahrlari kiradi.
- 4) Mujtalibai muxtari'a doirasi. Bu doiraga hazaji maxbun, ramali makfuf bahrlari mansub.
- 5) Muxtalita doirasi. Bu doiraga vofir va komil bahrlari mansub.
- 6) Mushtabiha doirasi. Bu doiraga basit, tavil, madid, amiq, muqtazab bahrlari mansub.
- 7) Muxtalifa doirasi. Bu doiraga mujtass, munsarih, muzori', muqtazab bahrlari mansub.
- 8) Muxtamia doirasi. Bu doiraga muzori', muqtazab, mujtass, mushokil, sari', jadid, qarib, munsorih, hafif bahrlari mansub.
- 9) Muntazi'a doirasi. Bu doiraga hafif, mushokil, sari', jadid, qarib bahrlari mansub.

Zahiriddin Muhammad Bobur esa "Aruz haqida risolasida o'zining g'azallaridan, shuningdek, o'tmishdoshlari va zamondoshlarining she'riyatidan turli bahrlarda misol keltirilgan. Uning risolasi X-XVI asrlarda yashab ijod etgan 60ta shoirning

g'azallaridan misollarni birlashtiruvchi aruz haqidagi antologiya hisoblanadi.

Bobur aruz va *amiq* deb nomlanuvchi yana ikkita yangi bahrni qo'shadi.

Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning aruz ilmiga oid "al-Qistos fi ilmil-aruz" asarida esa beshta doira, u doiraga xazaj maqbud va ramali makfuf bahrlari kiradi.ra beriladi:

Yuqoridagi rasmni jadval ko'rnishida ham ko'ramiz:

Mux talifa	Mu'ta lifa	Mujta liba	Mush tabiba	Mutta fiqa
Tavil	Vofir	Xazaj	Sari'	Mutaqorib
Madid	Komil	Rajaz	Munsarikh	Rakd
Basit		Ramal	Xafif'	
			Mudori'	
			Muqdadab	
			Mujtass	

Birinchi doira: Muxtalifa (lug'.m: turli xil).Mazkur doiraga uchta bahr – tavil, madid, basitlar kiradi. (ilova)

Uning ruknlari ikki turli:

Besh harflilar: ular sababning vata d atrofidagi ko'chirilishi natijasi:

مفاعيلن يig'ilgan vatadga yengil sabab ortirilgan,
فاعلن bunda aksincha, yig'ilgan vataddan oldinga yengil
sabab ortirilgan.

Yetti harflilar: ular vata d atrofida ikki sababni ko'chirilishi natijasi:

مفاعيلن yig'ilgan vatad ikki ketma-ket yengil sababdan
oldinga joylashtirilgan;

فاعلاتن ikki yengil sabab yig'ilgan vatad atroflariga
joylashtirilgan;

مستقعن ikki yengil sabab yig'ilgan vataddan oldinga
qo'yilgan.

Zamaxshariy doiralarda keltirgan misollarni ko'rib chiqamiz:

Tavil:

اطل مذتى بسط المدىء منك مامول
اند عنى كف العدى عنك مسؤول

Madid:

مذتى بسط المدىء منك مامولن اطل
عندى كف العدى عنك مسؤولان بسط

Basit:

بسط المدىء منك مامولن اطل مدته

كفت العدى عنك مسؤولان بسط

Ushbu doirada birinchi tavil bahri so'ng madid bahri keladi va oxirida basit bahri keladi. Misolning birinchi so'zi tavil bahrining o'zagidan yasalgan "اطل" so'zi bilan kelgan. Ikkinchisi so'z madid bahrining o'zagidan tarkib topgan "مذتى" so'zi bilan kelgan va uchinchi so'z esa basit bahrining o'zagidagi tarkib topgan "بسط" so'zi ishtirok etgan.

Ikkinchisi doira: Mu'talifa (lug'.m: birlashgan) doirasidir. Doiraning har bir rukni yetti harfli ruknlardan, shu ruknlar esa, og'ir va yengil sabablar, fosila va yig'ilgan vatadlardan tarkib topgan. Ushbu doiraga vofir va komil bahrlari kiradi. Vofir bahri vataddan boshlangani uchun birinchi keladi undan so'ng komil bahri keladi. (ilova)

Zamaxshariy Mu'talifa bahriga quyidagi misolni beradi:

Komil:

كملا نوافر حظنا بمكار مكمل
زطفت بهن عدى تجاهر في القلي

Vofir:

نوافر حظنا بمكار مكمل
بهن عدى تجاهر في القلي

Ushbu misolda bayt komil bahrining o'zagidan yasalgan "كملا" so'zi bilan boshlanib ketidan vofir bahrining o'zagidan tarkib topgan "نوافر" so'zi bilan ishlatalilgan.

Uchinchi doira : Mujtaliba (lug'.m. qo'lga kiritilgan) doirasi. Mazkur doiraga ham uchta bahr – xazaj, rajaz va ramal kiradi. Xazaj bahri vataddan boshlangani uchun birinchi bo'lib keladi va ketidan rajaz va ramal bahrlari keladi. (ilova)

"Al-Qistos" da ushbu doiraga quyidagicha misol berilgan:

Hazaj:

هز جنا رمتلا ارجوزة فيها
اغان قد سمعنا من غوانينها

Ramal:

رَمْلًا أَرْجُوزَةَ فِيهَا هَرْجَنَا
قد سمعنا من غوانها الغان

Rajaz:

أَرْجُوزَةَ فِيهَا هَرْجَنَا رَمْلًا
قد سمعنا من غوانها الغان

Doirada bayt hazaj bahrining o'zagidan yasalgan "so'zi bilan boshlangan. Ikkinci so'z ramal bahrining o'zagidan tarkib topgan" "so'zi joy olgan.

To'rtinchi doira: Mushtabiha (مشتبه lug'.m.: o'xshash). Bu bahrni bunday atalishiga sabab, uning ruknlarining hammasi yetti harfli ruknlardan tashkil topganidadir. Mushtabiha doirasiga: muqtadab, mujtass, sari', munsarix, xafif hamda mudori' bahrleri kiradi.(ilova)

Mahmud Zamaxshariy quyidagi misol bilan ushbu doirani izohlagan.

Munsarix:

سَرْحَ لِضَرْعِ مَجْتَثٍ سَرْعَادًا مَا خَفَّ مِنْ قَضْبٍ فَدَّ فِي ارْضَنَا

Mudori':

لِضَرْعِ مَجْتَثٍ سَرْعَادًا مَا خَفَّ مِنْ قَضْبٍ فَدَّ فِي ارْضَنَا سَرْحَ

Mujtass:

مَجْتَثٍ سَرْعَادًا مَا خَفَّ مِنْ قَضْبٍ فَدَّ فِي ارْضَنَا سَرْحَ لِضَرْعِ

Sari':

سَرْعَادًا مَا خَفَّ مِنْ قَضْبٍ فَدَّ فِي ارْضَنَا سَرْحَ لِضَرْعِ مَجْتَثٍ

Xafif:

خَفَّ مِنْ قَضْبٍ فَدَّ فِي ارْضَنَا سَرْحَ لِضَرْعِ مَجْتَثٍ سَرْحَ

Bu yerda doiraga berilgan misol munsarih bahrining o'zagidan yasalgan "سرح" so'zi bilan boshlanib, mudori' bahri "سرح" so'zi, mujtass bahri "مجتث" so'zi, sari' bahri "سرح" so'zi bilan birin-ketin keladi. Va baytning oxiri xafif bahridan yasalgan "خف" so'zi bilan tugaydi.

Beshinchi doira: Muttafiqa (متّقة lug'.m.: mos, o'xshash)dir. Ushbu doiraga mutaqorib bilan rakd bahrlari kiradi. (ilova)

Muallif quyidagi misolni bergan:

Mutaqorib:

وَ دَاعِيَتْ مَدَّةَ اذْ دَعَانِي تقاریت ذاکضا اذ دعاني

Rakd:

رَكْضٌ رَبَتْ ذاکضا اذ دعاني وَ دَاعِيَتْ مَدَّةَ اذْ دَعَانِي قَفَا رکض ربیت ذاکضا اذ دعاني

Ushbu doiradagi misolning birinchi misrasi mutaqorib bahrining o'zagidan yasalgan so'z bilan boshlanadi. Ikkinci misra esa rakd bahridan boshlanadi.

Keyinchalik ushbu doiralarga aruzshunos olimlar bir qancha o'zgartirishlar kiritganlar. Masalan: Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur turkiy tilning spesifikasidan kelib chiqib doiralarini qayta ishlab chiqdilar va yangilarini kirtildilar.

Alisher Navoiy o'zida to'qqizta bahrni birlashtirgan bitta yangi doirani "Doirai mujtamia" deb nomlanuvchi doirani kiritdi. Bahrlar quyidagicha nomlanadi: sari', jadid, qarib, munsarih, hafif, muzori', muhtazab, mujtass, mushakil. Navoiy bu bahrlarda umumiylikni ilg'aydi.

Zahriiddin Muhammad Bobur to'qqizta doira sxemasini keltiradi. U kiritgan doiralariga bahrlarni o'zgarishli ruknlar, ya'ni zihoflar bilan birga kiritadi. Bu "Doirai mujtalibai muzaxafa", ya'ni unga xazaj makfuf, rajaz matvi va ramali maxbun deb nomlanuvchi bahrlar kiritilgan. Ikkinci doirasi "Doirai mujtalibai muxtari'a" deb nomlanib, u doiraga xazaj maqbud va ramali makfuf bahrlari kiradi.

Bobur keltirgan ko'pgina misollarning o'ziga xosligi shunda ediki, ularni bir doiraga tegishli barcha bahrlarga misol qilib berish mumkin. Masalan, Navoiy "mushtabiha" deb nomlangan "Doirai mushtabihai solima" doirasida bitta bayt barcha sakkiz bahr uchun ham misol qilib beradi.

Sari': Kel kel yigit bot bir oyoq tut sen bizga

Jadid: Kel yigit bot bir oyoq tut sen bizga kel

Qarib: Yigit bot bir oyoq tut sen bizga kel kel

Munsarih: *Bot bir oyoq tut sen bizga kel-kel yigit*
 Xafif: *Bir oyoq sen tut bizga kel kel yigit bot*
 Muzori': *Oyoq sen tut bizga kel kel yigit bot bir*
 Muqtazab: *Sen tut bizga kel kel yigit bot bir oyoq*
 Mujtass: *Tut bizga kel kel yigit bot bir oyoq sen*
 Mushokil : *Bizga kel kel yigit bot bir oyoq sen tut*

Bu o'ziga xoslikni boshqa ba'zi doiralar misolida ham kurish mumkin.

Shuningdek, Bobur 16, 20 rukndan iborat ko'p ruknli bahrlarni ham keltiradi. Hatto ana shu turlarda ham Bobur bahrlarning o'zaro o'xshashligini ko'radi, lekin ularni doiraga birlashtirmaydi. 16 ruknli bahrlardan S. Hasanov tamonidan "Doirai Boburiy" deb nomlanuvchi yana bitta doira yaratildi.

Doiralarining rivojlanishi jadvali

XI-XII asrlar	XII-XIII' asrlar	XIV asr	XV asr boshi	XV asr II yarmi	XVI asr
Nasafiy	Sakkoyi	Qinoiy Damanhuriy	Tabriziy	Navoiy	Bobur
I Muxtalifa Tavil Madid Basit	I Muxtalifa Tavil Madid Basit	I Muxtalifa Tavil Madid Basit	I Mu'talifa Hazaj Rajaz Ramat	I Mu'talifa Hazaj Rajaz Ramat	I Muttabiqa Mutaqorib mutadorik
II Mu'talifa Vafir Kamil	II Mu'talifa Vafir Kamil	II Mu'talifa Vafir Kamil	II Muttasiqa Vafir Kamil	II Muxtalifa Munsarih Mudori' Muqtadab Mujtass	II mujtaliba Hazaj Rajaz Ramat
III Mujtaliba Xazaj Rajaz Ramat	III Mujtaliba Xazaj Rajaz Ramat	III Mujtaliba Xazaj Rajaz Ramat	III Muytaliba Tavil Madid Basit	III Muytaliba Sari' Jadid Hafif Mushakil	III Muytaliba muzahafa Hazaji makfuf Rajazi matviy Ramlari maxbun
IV Mushtabiha Sari' Munsarh Hafif	IV Mushtabiha Sari' Munsarh Hafif	IV Mushtabiha Sari' Munsarh Hafif	IV Muttasiqa Mutaqorib Mutadarik	IV Muytaliba muxtari'a Hazaji maqbud	

Mudari' Muqtadab Mujtass	Mudari' Muqtadab Mujtass	Mudari' Muqtadab Mujtass			Ramali makfuf
V Muttasiqa Mutaqorib Rakd	V Muttasiqa Mutaqorib	V Muttasiqa Mutaqorib	V Muxtalifa Munsarih Mudori' Muqtadab Mujtass	V Mujtami'a Hafif Mudori' Muqtadab Mujtass Sari' munsarh	V Mu'talifa Vafir Kamil
			VI Muntazi'a Sari' Garib Qarib Hafif Mushakil	VI Muxtalita Vafir Kamil	VI Muxtalita Tavil Madid 'Ariz Basit 'Amiq
				VII Mushtabiha Tavil Madid Basit	VII Mushtabiha Munsarih Mudori' Muqtadab Mujtass
					VIII Muntazi'a Sari' Jadid Qarib Hafif
					IX Mushtabiha salima Sari' Jadid Qarib Munsarih Hafif Mudori' Muqtadab Mujtass
					X Doirai Boburiy Haxaji mutatayvali makfuf Rajazi mututuvvali maxbun

Demak, X-XVI asrlarda yaratilgan arab tilidagi asarlar asosida tuzilgan “Doiralarning rivojlanish jadvali”da ko‘rganimizdek, beshta doirada o‘n oltida arab bahrlari keltirilgan. Keyingi asrlarda yaratilgan aruz nazariyasi haqidagi asarlarda yana yangi bahr va doiralar ishlab chiqilgan.

She‘r tuzilishi nazariyasi – aruzshunoslikka al-Xorazmiy asarining nazariy qismi dastlabki manba bo‘lishi mumkin, chunki Xalil ibn Ahmadning ayni shu sohadagi asari bizgacha yetib kelmagan.

Al-Xorazmiy va as-Sakkokiyl asarlarida sharq vazn nazariyasi aruzning o‘n besh bahriga berilgan misollar va asarlar nomlarining o‘xshashligi bizga as-Sakkokiyl al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” ensiklopediyasi bilan bevosita tanish bo‘lganligi haqida xabar beradi.

Alisher Navoiyning “Badoyi ul-bidoya” devonidagi “Gul ruhim yodi bilan kunglum erur gulga xaris” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalning oxiridan bitta oldingi baytda shunday yoziladi:

Band etibdur jadal ahli ishin ishkol, undoq.

Kim ne “Miftoh” anga sud qilur, ne “Talxis”.

Bu misol buyuk shoir Alisher Navoiyning as-Sakkokiyning “Miftax al-ulum” asari va uning qisqacha bayoni – Jaloliddin Mahmud al-Kazviniyning “Talxis al-Miftoh”idan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lgani haqida xabar beradi. Navoiy bu baytida asarlar nomlaridan ma’no ochish uchun yordam beradigan obraz sifatida foydalangan bo‘lsa ham, o‘z navbatida bu bayt bizga Alisher Navoiyning Yusuf as-Sakkokiyl yaratgan vazn nazariyasi bilan yaxshi tanishligi va unga yondoshganligi haqidagi xulosaga kelish imkoniyatini beradi.

Shubha yo‘qli, Zaxiriddin Muhammad Bobur ham xuddi Navoiy kabi o‘zining “Aruz haqida risola”sini yozishda Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Abu Xafs an-Nasafiy, Yusuf as-Sakkokiyl va boshqalarning aruz nazariyasiga bag‘ishlangan manbalarga tayangan. Demak, yuqorida asoslangan xulosalarimiz bizga buyuk turkiy olim va shoirlar Navoiy va Bobur Sakkokiyning “Miftax al-

ulum” hamda Abu Abdulloh al-Xorazmiyning “Mafotih al-ulum” ensiklopediyasi bilan bevosita va bilvosita tanish bo‘lganliklari haqidagi xulosaga kelishimizga imkoniyat beradi.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. Bahr so‘ziga ta’rif.
2. Bahrlar shakliga ko‘ra necha turga bo‘linadi?
3. Bahrlar tarkibiga ko‘ra necha turga bo‘linadi?
4. Arab aruzidagi bahrlar soni nechta?
5. Mahmud Zamaxshariy “Al-Qistos fi ilmi-l-aruz” asarida bahrlar qay tarzda taqsimlangan.
6. Besh va yetti harfli ruknlardan tashkil topgan bahrlar.
7. Basit bahriga misollarni keltiring.
8. Vafir bahri haqida.
9. Kamil bahri ruknlarini ayting.
10. Hazaj bahri haqida.
11. Rajaz va ramal bahrlariga misollar keltiring.
12. Sari’ bahri haqida.
13. Munsarih bahri ruknlarini ayting.
14. Hafif bahrini qanday turlari mavjud?
15. Mudori’ va muqtadab bahrlariga misollar ayting.
16. Mujtass va muqtadab bahri ruknlari qanday?
17. Mutadorik bahrni yana qanday nomlari bor?
18. Aruz doirasasi deganda nimani tushunasiz?
19. Doira deb atalishiga sabab nima?
20. Arab aruzida nechta doira mavjud? Ularning nomlari qanday?
21. Al-Xorazmiy o‘zining “Mafotih al-ulum” asarida doiralarga qanday ma’lumotlar bergan?
22. Muxtalifa doirasasi qanday tuzilgan?
23. Mu’talifa doirasasi qaysi bahrlardan tashkil topgan?
24. Mujtaliba doirasiga misollar keltiring.
25. Mushtabiha doirasiga qaysi bahrlar kiradi?
26. Muttafiqa doirasasi qanday?

Mustaqil ta'lim bo'yicha savol va topshiriqlar

1. Bahrlarga aruzga doir asarlardan misollar keltiring.
2. Mahmud Zamaxshariy "Al-Qistos fi ilmi-l-aruz" asarida bahrlar qismini mustaqil o'rganish.
3. Abu Abdullah al-Xorazmiyning aruzga doir asaridagi bahrlarga oid bo'limini o'rganish
4. Aruziy doiralar ichidagi bahrlar tarkibi.

III BO'LIM. ARUZ ILMINING TARIXIY ILDIZLARI

Darsning maqsadi: talabalarni aruz ilmini rivojlanishida ahamiyatli bo'lgan buyuk allomalarimiz qoldirgan qimmatli asarlar bilan tanishtirish.

Tayanch so'zlar va iboradlar: "Kalom fi-sh-she'r va-l-qafovi", "Kitobu-sh-she'r", "Arud al-Vurqati", "Mafotih al-ulum", "Muxtasaru-l-aruz», "Ma'oniy" va "bayon" ilmlari, "ilm al-istidlol", "Ilm ash-she'r", "ilm-al-qavofi", "Al-Qistos", Ilmu-l-lug'at, Ilmu-l-abniyat, Ilmu-l-i'rob, Qirdu-sh-shi'r, besh doira.

3.1. Aruzshunos olimlarning aruz ilmiga doir asarları

VIII asrda yaratilgan aruz ilmi IX-XIII asrlarda nafaqat arab, balki O'rta Osiyo olimlari tomonidan ham rivojlantirildi. O'sha zamon ilm – fani barcha sohalari rivojiga ulkan hissa qo'shgan alloma ajdodlarimiz tilshunoslik, adabiyotshunoslik va she'rshunoslik fanlarining ham gullab -yashnashiga o'zlarining barakali ulushlarini qo'shdilar.

Sharq mumtoz she'riyati vazniga aylangan aruz faniga oid bobokalonlarimiz tomonidan yozilgan ba'zi arab tilidagi risolalar va ularning mualliflari haqida ma'lumot beramiz.

IX asr ikkinchi yarmida yashab ijod etgan, "ikkinchi muallim" nomini olgan faylasuf alloma **Abu Nasr Forobiyning** "Kalom fish-she'r val-qafovi" ("She'r va qofiyalar haqida so'z"), "Kitob ush-she'r" ("She'r kitobi"), "Risola fi qavoniyn sinoati-sh-shu'aro" ("Shoirlar san'ati qonunlari haqida risola") nomli asarları mavjud bo'lib, ularda muallif she'riyatdagı bahrlarning turlari, ularning vazn bilan aloqasi, she'rning ta'sir kuchi doirasi hususida so'z yuritdi. She'rning musiqa bilan bog'liqligi haqida salmoqli fikrlar aytgan.

Tabobatga oid kitoblari bilan mashhur bo'lgan **Abu Ali ibn Sino** "She'r san'ati" asarida: "She'r – bu takrorlanuvchi, vazn va urg'uga ega bo'lgan, bir-biriga qofiyadosh baytlardan tashkil topgan, kishining eng nozik tuyg'ulariga ta'sir etuvchi nutqdir", -

degan ekan. Aruzning rajaz bahrida yozilgan tabobatga oid “al-Urjuza fi-t-tib” nomli asar uning qalamiga mansubdir.

X asrda yashagan foroblik alloma **Abu Nasr Hammud Javhariy** yozgan “as-Sihoh” asari arab tilining izohli lug’ati hisoblanadi. U o’zining aruzga doir “Arud al-Vurqati” asarida aruz fanini isloh qilib, 16 bahrni 12 bahrga keltiradi. Shu bois tarixda uni aruz ilmning islohotchisi deb atashgan. Aruzga doir asarlar yoki qomusiy asarlarning aruzga oid boblarida aruz bahrlari haqida to’xtalganda, faqat birinchi ko’rinishigagina misol keltirib, nuqsonli tarmoq ruknlardan tashkil topgan vaznlar qanday ko’rinishda bo’lishi aytildi. Misollar bilan ta’milanmaydi.

Al-Javhariy esa qadimgi va o’ziga zamondosh shoirlar asarlaridan har bir ko’rinishga namunalar berib, qaysi zixof ta’sir qilganini ham ko’rsatib o’tadi. Uning fikricha, aruz she’rining mezoni bo’lib uning foydalari uchta:

1. She’mi ma’lum bir musiqiy ohangda o’qilganda zavq bag’ishlaydi.

2. Aruz vazni tufayli Qur’onni she’rdan farq qilish mumkin.

3. U she’rda nima kerak va nima kerak emasligini ma’lum qiladi. Uning illatlari ham ko’rsatib o’tiladi.

Muqaddima qismida 7ta narsa haqida so’z boradi. Ular sabab vatad, fosila, juzvlar, taqt’, zixof va bahrlardir

Muallif yozishicha asl ruknlar 7tadir:

فاعلن مفاعيلن مستقعلن مفاعلن فاعلن فعلن

Xalil fikricha to’g’ri rukn emas. Agar to’g’ri rukn bo’lganda undan sodda bahr tarkib topardi, - deyiladi.

Al-Javhariy aruz vaznini biroz bo’lsa ham soddalashtirish maqsadida 16ta bahrni 12ta bahrga tushiradi. Tahlil etilgan she’riy parchalar ham ko’proq musaddas, murabba’ shakllaridadir. U bahrni bob deb aytadi. Shulardan yettiasi sodda, beshtasi murakkabdir. Bahrlar xaqidagi ma’lumotni berishdan oldin quyidagi osonlashtiriuvchi ma’lumotlarni beradi. Uning yozishicha:

1. **Mutakorib va hazaj** [ruknlaridan] Tavil yasalgan.

فعولن مفاعيلن

2. **Hazaj va ramal** [ruknlaridan] Mudori’ [bahri] paydo bo’lgan

مفاعيلن فاعلتن

3. **Ramal va rajaz** [ruknlaridan] Xafif [bahri] tashkil topgan فاعلتن مستقعلن

4. **Rajaz, mutadorik** [ruknlaridan] Basit [bahri] yaralgan. مستقعلن فاعلن

5. **Ramal, mutadorik** [ruknlaridan] Madid [bahri] xosil bo’lgan.

فاعلتن فاعلن

Al-Javhariy tushurib qoldirgan bahrlar haqida shunday izoh beradi:

Sari’ bahri basitdan olingan

Munsarix va Muqtazob bahrlari esa rajaz bahridan olingan

Mujtas esa, xafifdan olingan.

Mazkur fikrlarini isbot qilish maqsadida har bir bahr uning tarmoq ko’rinishlari haqida so’z ketganda, albatta, Xalil fikrlarini eslab, mana shu ko’rinishni Xalil Sari’ deb atagan, -degan mulohazani bildirib o’tadi.

Taqti’ masalasiga kelsak, unda yozuv emas, talaffuz qilingan so’zlar muhimdir. Albatta har bir bahr qolipiga monand qilib, tushib qolgan tanvin harf xisoblanadi. Tashdidda ikkita xarf yoziladi. Vaslali alif talaffuz qilinmagani uchun yozilmaydi.

Javhariy tavil bahriga 7ta, madid bahriga esa 14ta, basit bahriga xam 14ta, vafir bahriga 11ta, komil bahriga 22ta, hazaj bahriga 10ta, rajaz bahriga 12ta bayt misol qilib keltirgan. Ramalda 8ta, xafifda 21ta, mudori’da 7ta, mutaqoribda 12ta, mutadorikda 4ta she’riy misol keltiradi, biroq baytlar qaysi shoir qasidasidan olinganligi qayd etilmaydi.

Odatda aruz nazariyasiga maxsus yozilgan asarlarda doiralar keltirilgan (Masalan: an-Nasafiy va az-Zamaxshariy asarlarida). Biroq Al-Javhariyning mazkur asarida doira haqida

so'z ham bormaydi. Bu bilan olim aruzni yana ham osonlashtiradi.

Yana arablarda Javhariy va Xalil ibn Ahmadning aruz nazariyasini haqida quyidagicha fikri mavjud: **انما وضعيه الخلبل و هذه** “الجوهرى” (Xalil uni (aruz ilmini) asosini yaratdi, Javhariy esa uni bir tizimga soldi.) Bu jumladan ko'rinish turibdiki, Javhariy aruz ilmining rivojlanishida katta rol o'ynagan.

Shunday qilib, Abu Nasr ibn Hammud Al-Javhariy aruz nazariyasini isloh qilgan yakkaya-yu yagona olimdir. Uning asarlarida berilgan misollar ham ko'proq 6 va 4 ruknli she'riy parchalardir. Mazkur aruz nazariyasiga oid asar mumtoz she'r vaznlarini aniqlashda manba vazifasini o'tashi mumkin.

X asrda Somoniylarning uchinchi vakili Nuh ibn Mansur hukmronligi davri (975 – 997)da ijod qilgan Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-kotib al-Xorazmiy o'zining “Mafotih al-ulum” (“Ilmlarning kalitlari”) nomli qomusiy majmuasi bиринчи bo'lim beshinchi bobini aruz ilmi, uning bahrlari, sog'lom va tarmoq ruknlari, illat va zihofslari ta'rifiga bag'ishlab, she'riy misollar bilan ta'minlagan. Shu bilan birga qofiya, uning turlari, istilohlarning kelib chiqishi, qo'llanilishi haqida ham ma'lumotlar berib o'tgan.

XI-XII asrlarda yashab ijod etgan nasaflik alloma Abu Xafs Umar ibn Muhammad ibn Ahmad an-Nasafiy (1068 – 1142) ning O'zFA Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan “Matla'unnujum” va “Majma' ul-ulum” (“Yulduzlarning chiqishi va ilmlarning jam bo'lishi”) nomli qomusiy majmuasida 50dan ortiq asari jamlangan. U yerdagi aruzga oid asari “Muxtasar ul-aruz ala usulil-ma'rur” (“Aruzga oid qisqa risola”) deb nomlanib, u qo'lyozmaning 302 a - 307 b sahifalarini o'z ichiga olgan. Unda alloma bahrlar, ruknlar, illat va zihoflar, doiralar haqida ma'lumotlar beradi. Bundan tashqari, Nasafiyning “Ixtiloflar haqida kitob” nomli asari she'riy yo'l bilan rajaz bahrida yozilgan bo'lib, 2666 baytni o'z ichiga olgan. U islam huquqshunosligi bo'yicha buyuk imomlarning fikrlari o'rtasidagi ixtiloflarga oid asardir.

Yusuf as-Sakkokiying “Miftoh al-ulum” asari. XII asr oxiri- XIII asr birinchi choragida yashab ijod etgan xorazmlik alloma Abu Yoqub Yusuf ibn Abu Bakr Muhammad ibn Ali as-Sakkokiy tomonidan “Miftoh al-ulum” (“Ilmlarning kaliti”) asari yozildi. Mazkur asarning I va II boblarida muallif arab tili grammatikasini mukammal ishlab chiqib, uning mantiqiy davomi sifatida III bobni “Ma'oniy” va “bayon” ilmlariga bag'ishlandi. Mazkur ilmlar tarkibiga “ilm al-istidlol” (“Dalil keltiruvchi ilm”), “ilm al-bade” (“Badiiyat ilmi”), “Ilm ash-she'r”, “ilm-al-qavofi”larni ham kirgizgan. “Miftoh al-ulum” asari shuhrat topib, unga mullo kotib Chalabiyning “Kashf az-zunun an asomil-kutub val-funun” asarida keltirilishicha 70dan ortiq sharh, talhis hoshiya va ta'liqotlar yozilgan. Arab va ajam olimlarining ta'kidlashlaricha, Yusuf as-Sakkokiy bu asarida badiyyat ilmi haqidagi ko'p asrlik ta'limotga ilmiy yakun yasagan.

Muallif asar muqaddimasida shunday izoh beradi: “Men o'z kitobimga tilshunoslik fanining lug'atshunoslikdan tashqari zarur bo'lgan sohalarini kiritdim. Butun morfologiya, to'liq sintaksisdan so'ng ma'oniy va bayon ilmlarining ishlatilish doirasini aniq tushuntirib berishni zarur deb hisobladim. Ularni egallah uchun nazm va nasri tahlil eta bilish kerakligini tushundim, ayni vaqtida, shoir aruz va qofiya ilmlarini bilishga muhtoj ekanligiga ishonch hosil qildim”.

Yusuf as-Sakkokiy aruz va qofiya ilmlari xususida fikr yuritar ekan, unda aruz 15 bahrining har bir ko'rinishiga arab shoirlari she'rlaridan namunalar keltirib, har bir ruknga moslab misollar taqte'ini beradi. Bu esa she'rlarni vaznga to'g'ri solib o'qishga yordam beradi.

Mahmud Zamaxshariyning “Al-Qistos fi ilmil-aruz” asari. Ulug' vatandoshimiz arab va ajam faxri hisoblangan Jorulloh az-Zamaxshariy, to'liq ismi Abul Qosim Mahmud ibn Umar ibn Muhammad jahon madaniyatiga salmoqli hissa qo'shgan mufassir, tilshunos, lug'atshunos alloma va she'r nazariyotchisi sifatida dunyoga mashhur bo'lgan olim. Uning asarları mazmun jihatdan ilm-fanning ko'pgina sohalarini qamrab

olgan. Zamaxshariy ijodida diniy ilmlar va lug'atshunoslik, grammatika, aruz, adabiyot, mantiq, huquqshunoslik sohalari asosiy o'rinni egallaydi. Asarlarining ro'yxati bir qator manbalarda turli olimlar tomonidan turlicha ma'lumot keltirilgan. Jumladan, mashhur nemis sharqshunos olimi K. Brokkel'manning "Arab adabiyoti tarixi" nomli asarida Mahmud Zamaxshariyning 31ta asari haqida ma'lumot bergan⁴¹.

Zamaxshariy o'z ijodining katta qismini arab tilshunosligiga oid morfologiya, sintaksis, fonetika va lug'atshunoslik kabi sohalarga bag'ishlab, shu mavzuda noyob asarlarni meros qilib qoldirgan. Uning eng mashhur asarlaridan biri "Muqaddimat ul-adab"dir. U qomusiy asar bo'lib, tilshunoslikning turli sohalari bo'yicha boy ma'lumotlar beradi.

Olimning yana bir mashhur asari "Asos-ul-balogs'a" ("Balog'at asoslari") arab tilining izohli lug'ati. Bu asar allomaning grammatik merosida muhim o'rinni egallagan. A. Rustamovning fikricha, "Zamaxshariy o'zining "Asos ul-balogs'a" asari bilan arab lug'atshunosligini bir necha pog'ona yuqori ko'targan"⁴². U lug'atda so'zlarning birinchi harfini va undan keyingi harflarini nazarga olgan holda alifbo tartibida beradi.

Alloma az-Zamaxshariyning aruz ilmiga doir asari "al-Qistos fi ilmil-aruz" ("Aruz ilmida vazn") deb ataladi.

Asarning to'liq nomi "Al-Qistos al-mustaqim fi ilmil-aruz" ("Aruz ilmida aniq mezon")dir. Ushbu risola arab tilida yozilgan bo'lib, o'ttiz uch betdan iborat.

Risolaning qo'lyozma nushalari dunyoning mashhur kutubxonalarida saqlanadi. Jumladan: Qohira shahrining "Dor ul-kutub" kutubxonasida 60, 2 va 499 raqamlari ostida mavjud⁴³. Shuningdek, tarixiy romanlar muallifi, olim Jurji Zaydonning yozishicha, "Al-Qistos"ning ba'zi nusxalari Berlin va Leyden Sharq qo'lyozmalari xazinasida ham saqlanadi⁴⁴.

⁴¹ يو.كشان كازل. تاريخ الابن العربي. دار المعرفة بعمراء الجزء الخامس، 1975، ص. 315.

⁴² Карапанов А.Махмуд Замоҳшарий. – Т. Фан. 1971. – Б. 12.

⁴³ الدكتور خالد الدين فارس قارة للسلطان أبي على العروض. مكتبة المعارف. 1989. بيروت، ص. 3.

⁴⁴ الدكتور احمد الجوهري الزمخنري. دار الفكر العربي. 1966. القاهرة، ص. 61.

Zamaxshariy o'zi yashagan davr shoirlari she'r vaznlarini tadqiq qilishni maqsad qilib oladi. Asarda aruz illatlari borasida alohida so'z yuritadi, aruz vazniga oid bahrlar, ruknlar va ularning har xil bahr turlariga arab shoirlari she'rlaridan misollar keltiradi. Shu sababli, keyingi avlod aruzshunoslari Zamaxshariy risolasiga ko'plab hollarda murojaat etadilar.

Risolani tadqiq qilgan olimlarning yozishlariga ko'ra, Zamaxshariy o'zigacha bo'lgan arab olimlari Xalil ibn Ahmad va Abulhasan Axfashlarning 16 bahrli vaznlarga oid nazariyalarini sodda qilib bayon qiladi.⁴⁵

Muallif asarning muqaddimasida aruz ilmining qator boshqa ilmlar bilan bog'liqligi haqida yozadi. Ularni o'n ikki sinfga ajratadi:

Ilm ul-lug'at – lug'atshunoslik ilmi, tilning izohli lug'ati, har bir so'zning mazmun-mohiyatini yaxshi anglab yetmoq.

Ilm ul-abniyat – o'zgarmas shaklga ega, tushinish qiyin bo'lgan arxaik so'zlar haqidagi ilm.

Ilm ul-ishtiqoq – so'zning bir o'zakdan kelib chiqishi haqidagi ilm. Masalan: ruh –rayhon.

Ilm ul-i'rob – arab tili grammatikasiga oid ilm.

Ilm ul-ma'oni – gapning barcha bo'laklarini to'g'ri tuzish, mazmunga boy toifalarning to'g'ri, ochiqdan-ochiq, aniq, yashirin va har xil ifodalash⁴⁶.

Ilm ul-bayon – oz miqdordagi so'zlardan foydalanib, fikrning aniq va tiniq ma'nosini ifodalash.

Ilm ul-arud – aruz nazariyasiga oid qonun-qoidalarni mukammal egallash- she'riy asarni ma'lum bir maronomda o'qishga, she'rning jilva- jilosidan zavq olishga yordam beradi.

Ilm ul-qavafi – qofiya haqidagi ma'lumotlar majmuasini to'la-to'kis anglash.

Insha un-nast – nasriy matn yozish san'ati.

⁴⁵ Оаранг: Алиев С. Аруз илми. – Бухоро, 1995 – Б. 6.

⁴⁶ Заёвуддинова М. Юсуф ас-Саккокий ва унинг "Мифтох ал-утум" асари //Парк филологияинин тутун ва сиймлари. – Т. 2005. – Б. 177-181.

Qird ush-shi⁴⁷ – she’rni ruknga monand bo’lagini biroz pauza bilan o’qilgandagina ma’lum bir musiqiy ohang paydo bo’ladi. Mazkur jarayon taqtı’ deb ataladi.

Ilm ul-kitaba – xat yozish san’ati, xattotlik san’ati haqidagi ilm.

Ilm ul-muhadarat – notiqlik san’ati haqidagi ilm.

Zamaxshariy o’z asarida shuni ham ta’kidlab o’tadiki, she’r ma’noga ega bo’lishi uchun 4 unsur bo’lishi shart: Bu lafz, ma’no, vazn va qofiya.

Yana she’r binosining asosini 2 narsa tashkil etadi – bu sabab va vatad. Fosila esa yuqoridagilar qo’shilishidan vujudga keladi, deyiladi. Ular misol bilan ta’kidlangan. Asl ruknlar 8ta: مَفْعُولَاتٌ، مَفْاعِلَاتٌ، مَفْاعِلَاتٌ، فَاعْلَمْ، مُسْتَفْعِلَاتٌ، فَاعْلَمْ. Har bir asl ruknning far’iy ko’rinishlarini berib o’tib, ular nomini ham qayd etadi.

Risolada beshta doira ham mavjud. Ular quyidagilar: muxtalifa, mu’talifa, mujtaliba, mushtabiha hamda muttafiqa. Ularni ichida bahrlarga misollar berib o’tilgan.

Shuni qayd etish kerakki, har bir bahrga berilgan bayt albatta o’sha bahr nomi yoki o’sha o’zakdan chiqqan so’z bilan boshlanadi.

Shunday qilib, Mahmud Zamaxshariyning arab aruziga bag’ishlangan ushbu ““Al-Qistos fi ilmil-aruz”” risolasi boshqa olimlar asarlariga nisbatan mustaqilroq va mukammalroq yozilgan. Shuningdek, aruz ilmiga oid asarlardan farqli o’laroq, ushbu risoladagi bahrlarga berilgan misollar Zamaxshariy she’rlari orqali ifoda etilgan. Va bugungi kundagi aruzshunoslar va aruz ilmi bilan shug’ullanuvchi tadqiqodchilar aynan shu asardan o’z tadqiqotlarida keng foydalanishlari mumkin.

A. Navoiyning “Mezonu-l-avzon” asari. XV asr ikkinchi yarmida aruz faniga oid hazrati Alisher Navoiyning turkiy tilda yozilgan “Mezonu-l-avzon” asari yuzaga keldi. Asar muqaddimasida yozilishicha, Sulton Xusayn Bahodirxon farmoni

bilan Amir Xusrav Dehlaviyning o’n sakkiz ming baytlik to’rt devonini zamona xushnavislariga kitobat qildirib, har bir g’azal ustiga “... g’azal ne bahrda va ne vaznda erkonin va arkonig‘a qaysi zihof kirib, ne nav tag‘ayyur topqonin bitgaylar va sabt qilg‘aylar, to barcha elg‘a ul bahr ahvolini va ul vazn ashkolini ma’lum qilg‘aylar...”

Hazrati Alisher Navoiy “Mezon-ul-avzon” asarining yozilishiga Sulton Husayn Bayqaroning “... muborak xotirlari she’r buhur (bahrlari) va avzonig‘a va nazm qavodd mezonig‘a moyil...” bo’lganligi, shu bois “... aruz fanida bu muxtasar sabt bo’ldi va unga “Mezonu-l-avzon” ot qo’yildi”, -deb yozdilar.

Alisher Navoiyning “Mezon-ul-avzon” asari mumtoz o’zbek she’riyati taraqqiyotida yangi va muhim bir hodisa bo’ldi. Chunki:

1. Navoiy “Mezon-ul-avzon” asarini fors-tojik tilida yozilgan risolalar asosida aruz nazariyasini boyitdi va takomillashtirdi. Buni Navoiyning o’zi ta’kidlab, “Mezon-ul-avzon”da quyidagilarni yozgan edi: “... va necha qoida va doira va vaznkim, hech aruzda, misli fan voze’i Xalil ibn Ahmad va ilm ustodi Shams Qays kutubga oid va Xoja Nasr Tusiyning “Me’yor-ul-ash’or”da, balki Hazrati Mahdumiy... Nuran(Jomiy) “Aruz”larida yo’q erdikim, bu faqir bu fan usulidin istixroj qilib erdim, bu kitobg‘a izofa qildim”.

Aruz nazariyasiga doir kitoblarda turkiy xalqlar, jumladan o’zbek she’riyatining vazni masalalari maxsus o’rganilmagan edi. Vaholanki turkiy xalqlar she’riyatida aruz vazni uzoq tarixga va boy tajribaga ega edi. XI asrdayoq turkiy tilda aruzning mutaqorib bahrida “Qutadg‘u bilik” kabi yirik asar vujudga kelgan edi. Turkiy she’riyatdagı aruzning 4-5 asrlik tajribasini o’rganish adabiyot tarixini yoritishgagina emas, balki uning taraqqiyotiga ham xizmat qilar edi.

“Mezon-ul-avzonda aruz nazariyasining asosiy qismlari quyidagilar:

Ruknlar haqidagi ta’limot

Zixof va far’iy ruknlar haqidagi ta’limot

Bahrlar haqidagi ta’limot

⁴⁷ Qo’lyozmada “qird” so’zi “qaf’ a”deb izohlangan.

Taqte' haqidagi ta'lilot
Vaznlar haqidagi ta'lilot

3.2 Hazrati Alisher Navoiy g'azallarida ichki qofiya

Qadimda Sharqda she'r yozish san'ati rivoj topgan edi. Ayniqsa, Xalil ibn Ahmad tomonidan arab she'riyati asosida VIII asrda ixtiro qilingan aruz nazariyasi, o'sha davrdayoq, Ispaniyadan Xitoygacha bo'lgan hududni egallagan xalifat shoirlari she'riyati vazniga aylandi. Shu bois, keyinchalik bizning alloma ajdodlarimizdan Abu Abdulloh al-Xorazmiy (X), Abu Nasr ibn Xammod al-Javhariy (X), Abu Xafs an-Nasafiy (XII), Mahmud az-Zamaxshariy (XII), Yusuf as-Sakkoki ham aruz vazniga oid arab tilida asarlar yaratdilar. Fors tilida ham shu sohada ko'plab asarlar yozildi.

She'r yozish san'atini taxlil qilgan olimlar vazn bilan birga, albatta, qofiya ilmiga ham asos soldilar. IX asrda esa, she'riyatdagi badiiyat bobida ham dastlabki asarlar yozildi. Bu boradagi ilk asar arab olimi va shoiri, bir kunlik xalifa, Abul-Abbos Abdulloh ibn al-Mu'tazz tomonidan yozilgan "Kitab al-badi'" asari bo'ldi. Bu asarda ilk bora nasr va nazmda ishlataliladigan badiiy san'atlarga istiloh sifatida nom berib, qator misollar keltirildi. Masalan, tashbix, isti'ara tajnis va boshqalar. IX-X asrlar bu sohada ham qator-qator asarlar yozilib, badiiy san'atlar soni kundan-kunga ortib bordi.

XII-XIII asrlarda yashab ijod etgan "millat va din chirog'i" nomini olgan Xorazmlik alloma Yusuf as-Sakkoki o'zining "Miftax al-ulum" asari III bobida badiiyat ilmi borasi salmoqli fikrlar bildirib, barcha she'riy san'at, fazilat va nuqsonlarni o'z o'miga qo'yib, o'zining ilmiy-yakuniy fikrlarini bayon qiladi.

Asar III bobini "Ma'oniy va bayon ilmlari" deb atab, mazkur ilmlar sirasiga, ma'oniy va bayon ilmidan tashqari yana *ilmu-l-istidlol* (dalil keltirish), *ilmu-l-badi'*, *ilmu-sh-she'r* va *ilmu-l-qofiya* ilmlarini kiritadi.

Yuqoridagi asarning mazkur III bobি juda katta shuhrat topib, qanchadan qancha sharxlar, xoshiyalar yozilishiga sabab bo'ladi.

Asar III bobiga yozilgan sharxlardan biri bu – Damashq shahri imom-xatibi XIV asr boshida yashagan al-Qazviniyning "Talxis al-Miftah" asari bo'ldi. Mazkur asarga diyorimizdan yetishib chiqib, Amir Temur zamonlarida Samarcandda faoliyat ko'rsatgan zoti bobarakot Mas'ud ibn Umar at-Taftazoniy 2ta sharx yozadilar. Birinchisi "al-Muxtasar", ikkinchisi "al-Mutavval" (kengaytirilgan)dir.

XV asrda esa xazrati Alisher Navoiy iltimoslariga binoan "al-Mutavval" asariga uchta zabardast olimlar xoshiya yozadilar, ular – Abu Lays as-Samarqandiy, Shamsuddin al-Ko'histoniy va Mullo Abivardiylardir. Mazkur asar qo'lyozmasi hozirda Abu Rayxon Beruniy nomidagi O'zRFA Sharqshunoslik instituti qo'lyozma xazinalari fondida saqlanadi.

Mazkur asarlardagi she'riyat vazni bobida nafaqat vazn masalasiga, balki she'rdagi qofiya hamda badiiyatiga katta e'tibor qaratilgan. Undagi fazilat, go'zallik va nuqsonlarga istilohiy nomlar berilgan. She'riyatdagi vazn, qofiya va badiiyat istilohlari o'sha zamonlardoq qomusiy asarlardan joy olgan. Bunga misol qilib, X asrda yashab ijod etgan Xorazmlik alloma Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" (ilmalarning kalitlari) nomli qomusiy asarini keltirish mumkin. Uning mazkur asari I bo'lim V bobida aruz, qofiya, badiiy san'at va nuqsonlarga oid istiloxlar keltirilib, ular ta'rif va she'riy misollar bilan ta'mnlangan. Bu borada Abu Abdulloh al-Xorazmiyning she'riyning qofiyaga oid fazilatlarini aniqlashda yordam beruvchi tushunchalar bo'yicha ma'lumotlari muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tushunchalar ta'risi al-Xorazmiy asari I bo'lim V bobи 5-bo'linmasida berilgan.

Sharq shoirlari qofiyaga amal qilishni faqat bayt oxiridagina saqlab qolmadilar. She'riy asarlarning muhim tomonlariga ichki qofiyaga amal qilish ham kiradi. Bunda turli xil variantlar bo'lishi mumkin:

a) faqat bitta bayt doirasida ikkita misra qofiyalanishi;

b) bir nechta bayt doirasida baytlardagi 3ta choragi qofiyalanib, 4 choragi she'r qofiyasi bilan qofiyalanishi;

v) bayt misralaridagi so'zlar qofiyalanib, ichki qofiyani tashkil etishi;

g) ichki qofiya g'azal yoki qasidaning boshidan oxirigacha takrorlanib kelishi mumkin.

Biz keltirgan variantlarning hammasi sharq (arab) she'riyatida o'zining nomlariga ega. Ular *tasri'*, *tarsi'* va *tasmitlardir*.

Tasri' – ichki qofiya

Mazkur tushuncha aruz vaznida yozilgan she'r tuzilishi sistemasida mavjud bo'lган baytning ikkita misraga bo'linishiga tayanuvchi kategoriya bo'lib, uni al-Xorazmiy asarida uchratdik. Unga al-Xorazmiy shunday ta'rif bergan:

At-Tasri' – bunda qasidaning birinchi bayti *musarra'* ko'rinishida bo'lib, uning qofiyasi birinchi misrada ham bo'lib, ikki misra o'zaro qofiyalanib keladi.

Xuddi shunday ta'rifni biz al-Javhariyning "Sixāx" lug'atida ham ko'ramiz.

"She'riyatda tasri' – bu birinchi misralarning qofiyalanishidir".

Bu ta'riflardan shunday xulosaga kelish mumkinki, *tasri'* – bu birinchi misradagi oxirgi so'zning ikkinchi misradagi oxirgi so'z bilan qofiyalangan sodir bo'ladigan ichki qofiyadir.

Shunday qilib, *tasri'* – ikkita misraning qofiyalanishiga olib keluvchi oddiygina ko'rinish bo'lib, u qofiyani boyitadigan dastlabki manba hisoblanadi.

Bunga misol qilib mumtoz o'zbek she'riyatidagi g'azallarning *matla'* deb taluvchi birinchi baytini olishimiz mumkin. Alisher Navoiyning "Badoyi' ul-bidoya" devonidagi g'azallardan misollar keltiramiz.

Ramali musammani – mahfuz

1) *Ashraqat min / aksi shamsil – ka'si anvo – ro'l – hudo,*
Yor(a) aksin / mayda ko'r, deb jom(i)din chiq – ti sado.

Hazaj musammani – solim. Mafa: ilun – 8 marta

2) *Zihi xusnung / zuhuridin / tushib har kim – ga bir savdo,*
Bu savdolar / bila kavnay/n(i) bozori – da yuz g'avg'o.

Ey alifdek / qomating mi/-li buzulg'on jonaro
Ganji xusning javhari bu xotiri vay – ron aro.

Hazaj musammani – solim

3) *Zihi quti hayotim haj/-r(i) muxlik dar/-dida yoding*
Agar lutfing/-g'a loyiq bo'v/masam yo'qtur/-mu bedoding

Tarsi' – to'liq bo'lmagan takrorlanuvchi ichki qofiya

Tarsi' san'ati she'riyatda ham nasrda ham uchrab turadi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy ta'rificha: "*Tarsi'* – bu alohida baytning qofiyalangan qismlardan tuzilishidir".

Tarsi' – o'lchovlar bilan aloqador bo'lган she'riyatning muhim kategoriyalari qatoriga kiradi. Shuni ta'kidlash lozimki, *to'liq bo'lmagan takrorlanuvchi ichki qofiya g'azal yoki qasidada* bir yoki bir necha bayt oralig'ida kelishi mumkin. Shu bilan birga nasrda ham, saj'ga o'xshab qofiyalanadigan so'zlarning bir xil o'lchovda bo'lishiga alohida e'tibor beriladi. Al-Xorazmiy ta'rificha "*Tarsi'* – bu qofiyalangan, qurilishiga ko'ra bir xil o'lchamdag'i nutqdir".

Hazrati Alisher Navoiy nazm va nasridan misollar:

Badoyi-ul-bidoya. 399 g'azalda 1ta baytta ichki qofiya mavjud ekan

Hazaj 8 – solim

Manga lazzat / sening zikring, / manga quvvat sening fikring

Manga ishrat / sening vasling, / manga toqt sening yoding
yoki

Ichim furqat / halosinda, toshim hajr ib/tilosinda
Tanim ishq iz/tirobinda, o'zim shavq iz/tirorinda

Debochadan nasrda berilgan *tarsi'* san'atiga oid misollar:

*Fasohat devonining g'azalsaroylari
Balog'at bo'stonining chamanoroylari*

*Tab'mahzanidin sho'ridahol oshiqlar
Hayol gulshanidin sohibjamol ma'shuqlar*

Debochadagi birinchi abzasdag'i har bir so'z ikkinchi abzasdag'i har bir so'z bilan qofiyadoshdir. Bu esa hazrati Alisher Navoiyning mazkur san'atlarni mukammal egallaganligidan bir dalolatdir.

Tasmit – to'liq takrorlanuvchi ichki qofiva

Tasmit kategoriyasi she'rning shunday shaklini bildiradiki, unda ichki qofiyaga doimo, ya'ni she'rning boshidan oxirigacha amal qilinadi.

Al-Xorazmiy ta'rificha: "Tasmit – bu alohida qofylanuvchi bo'laklarga bo'lingan g'azal yoki qasidaning boshidan oxirigacha ichki qofiyaga ega bo'lgan kategoriyadir". Bunday fazilatga ega bo'lgan qasida "qasida musammata", -deb ataladi.

Mashhur rus arabshunosi I. Y. Krachkovskiy fikricha: "Musajja' she'riyatning boshlanishi baytlarni teng qismlarga ajratuvchi tasmit deb nomlanadigan ichki qofiya ko'rinishini qadimda ham ko'rish mumkin. U mustaqillikka g'arbda erishgan. Dastlabki muhim ko'rsatkichlar bizni XI asrdagi Ispaniyaga yetaklaydi".⁴⁸

Biroq, X asrda yashab ijod etgan vatandoshimiz Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" nomli qomusiy asari I bo'lim V bobi "She'riyat tanqidi" nomli qismida *tasri'*, *tarsi'*, *tasmit* deb nomlanuvchi uchchala kategoriya istiloh sifatida keltirilib, qofiyaning muhim poetik fazilatlari, – deb hisoblangan. Ularning barchasi XI asrda Ispaniyada emas, balki undan yuz yil ilgari X asrda O'rta Osiyoda mustaqil ko'rinishga ega bo'lgan.

Xazrati Alisher Navoiyning devonlaridan joy olgan ichki qofiyalari mavjud bo'lgan g'azallar talaygina. Mazkur axborotda Navoiy xazratlarining "Badoyi ul-bidoya" nomli birinchi devonidan joy olgan ba'zi ichki qofiyali g'azallarini keltirmoqchimiz. Har bir g'azalning birinchi bayti – matla'i tasri' san'atiga oiddir, qolgan oltita baytning har biri o'zicha alohida ichki qofiyaga ega. Ularning uch choragi qofiyasi bir xil, to'rtinchisi g'azal qofiyasiga monanddir. Quyidagi g'azallardan misollar keltiramiz:

209 – hazaj musammani – solim

468 – hazaj musammani – solim

488 – rajaz musammani – solim

502 – rajaz musammani – solim

707 – hazaj musammani – solim

1-2 baytlar *tasri'* san'atiga, 3-8 baytlar *tasmit* san'atiga oid.

209

*Ne lo 'livashdur ul qotilki, qon to 'kmakkadur yaksar,
Qiyo boqmoqlari poki, itik mujgonlari – nishtar.*

*Yuzidinkim xijildur gul, parishon har taraf kokul,
Sochib gulbarg uza sunbul, to'kub kofur uza anbar.*

*Yugurmaklikda har gunbad, ki sekrer ul mahi gulxad,
Guli mehr oldorar behad, uyolur gunbazi azhar.*

*Chu la'b asbobini tuzdi, salomat rishtasin uzdi,
Qamardek hola ko'rguzdi uzori davridin chambar.*

*Labosi nozi chaspondur, gahi tuz qaddi chavgondur,
Zamono go'ygi g'altondur, zihi chobuk, zihi dilbar.*

*Boshig'a siym o'lub parron, tushub girdig 'a anjumon,
Tulu' etkan kabi har yon qamar atrofida axtar.*

⁴⁸ Крачковский И.Ю. Изб. соч. т. II стр.26-27

*To 'kub qon neshi g'am birla, ochib maydon sitam birla,
Olib tablu alam birla ko 'ngullar kishvarin yaksar.*

*Junun sham 'in qilib ravshan, ko 'ngulga telbalikdur fan,
Paridek bo 'lg 'ali parranda ul sho 'xi pari paykar.*

*Navoiy bo 'ldi lo 'livash, ki kelmish anga lo 'li xash,
Qani bir jomi lo 'likash, ki lo 'li tutsa bir sog 'ar*

Yuqorida keltirilgan g'azallarda qofiyaga oid tasmit nomli badiiy san'at namoyon bo'lgan. Bu hazrati Alisher Navoiyning "Badoyi' ul-bidoya" devonidan olingan g'azallardir. Agarda Navoiyning boshqa devonlarini ham sinchiklab o'rganilsa, ichki qofiyaga oid badiiy san'atlarga ko'plab misollar topish mumkin.

Mavzu yuzasidan topshiriqlar

1. O'rta Osiyo olimlaridan kimlar aruzga doir asarlar yozgan?
2. Abu Nasr Farobiyning she'riyatga oid qaysi asarlarini bilasiz?
3. Ibn Sinoning aruzning rajaz bahrida yozilgan asarining nomi?
4. "Arud al-Vurqatiy" nomli risola kimning qalamiga mansub?
5. Abu Abdulloh va Abu Xafs an-Nasafiyning aruz vazniga oid asarlari?
6. Forsiyo'y aruzshunos olimlardan kimlarni bilasiz?
7. Yusuf as-Sakkokiyning "Miftoh al-ulum" asarining ahamiyati.
8. Mahmud Zamaxshariyning aruz ilmiga oid qanday asari mavjud?
9. Aruz ilmi qaysi boshqa ilmlar bilan aloqador?
10. Zamaxshariyning "Al-Qistos" asarining boshqa asarlardan farqli tamoni?
11. A. Navoiyning "Mezonu-ul-avzon" asari haqida.

12. «Mezon-ul-avzon»da aruz nazariyasining asosiy qismlari qaysilar?

Mustaqil ta'lif uchun topshiriq

1. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning «Mafotih al-ulum» asari.
2. Abu Hafs Nasafiyning aruz ilmiga oid asari.
3. Mahmud Zamaxshariyning «Al-Qistos» asari.
4. Yusuf Sakkokiyning "Miftoh al-ulum" asarining aruzga doir qismi.
5. Boburning aruz risolasi.
6. A. Navoiyning "Mezonu-ul-avzon" asari.
7. Javhariyning "Vurqat al-arud" risolasi.

GLOSSARIY

Aruz – (العروض) arab poeziyasining she'riy vazni. Aruzdagagi she'ringning birmchi namunalari milodiy V asrga taalluqli. VIII asr ikkinchi yarmiga kelib aruz ilmiy asoslangan fanga, keyinroq tugal tizimga aylandi.

Aruzshunoslik – aruz she'riy tizimi xususiyatlarini tadqiq qiluvchi adabiyotshunoslilik sohasidir

Aruz nazariyasi – sharq mumtoz she'riyatida eng ko'p qo'llanilgan yagona she'r vazni hisoblanadi. Aruz vazni ilk bora arab she'riyatida vujudga keladi, keyinchalik u fors-tojik va turkiy xalqlar mumtoz poeziyasining ham asosiy vazn turi sifatida shakllandi va takomillashdi.

Aruziy doiralar – bahrlar orasida bir necha bahrning "o'zagi" bir hil bo'lislilik aloqasini ko'rsatish uchun aruzshunoslolar "doira" deb ataladigan vositadan foydalanganlar. Bir o'zakli bahrlarning bir nechta uchun bitta bayt she'r aytildi va shu baytning tarkibiga kiruvchi bo'laklar turlicha joydan boshlab o'qilsa, bu o'zak atrofiga uyushgan bahrlar o'z-o'zidan maydonga kelaveradi.

Doira deb atalishiga sabab, bahrlar vaznlari xuddi bir aylanaga kirgizilib, shu aylana kengligidan chiqmaydi. Bir doiraga kirgizilgan maqta'larning birinchisi bir bahr uchun boshlang'ich nuqta bo'lsa, ikkinchisi boshqa biri uchun ayni shu vazifani bajaradi.

Bayt – arab she'rining asosini bayt tashkil etadi (ko'p بيت lug'aviy ma'nosi: namat uy, badaviylarning o'tovi). Shu ma'nodan kelib chiqqan holda, baytni "she'r uyi" (بيت الشعر) deb ham yuritishadi. Bayt ruknlardan tashkil topib, qofiya bilan tugashi kerak.

Bahr – aruzda yozilgan she'rda ruknlarning takrorlanish tarkibi, konkret she'rdagi o'lchov assosidir. Arab aruzida 16ta bahr, A. Navoiyda 19 ta, Zahiriddin Muhammad Boburda 21ta bahr berilgan.

Bahr nomlari odatda tarjima qilinmaydi. Aruzda 8ta asl ruknnning muayyan tarkibdagi takroridan bahrlar hosil bo'ladi va ularning har biri o'z nomiga ega.

Vazn – (arabcha-o'lchov, tarozi; ko'pligi-avzon) – she'r o'lchovi, me'yori. Vazn she'riy nutqni nasriy nutqdan ajratib turuvchi asosiy komponentlardan biridir. Odatda, bir turkumdagagi she'r misralari, baytlari va bandlarida turoqlarning muayyan qonuniyat asosida ishlatalishidan kelib chiqadigan ritmik hodisa ohang vazn deviladi. Boshqacha aytganda, misralardagi bo'g'inalarning, turoqlanish tartibining muayyan o'lchovga solinishi vazndir. Turli she'r sistemalarida vazn turli yo'llar bilan paydo bo'ladi. Chunonchi, barmoq sistemasida she'rning birinchi misrasidagi bo'ginlarning miqdori, turoqlarning soni va tartibining boshqa misralarda ham aynan takrorlanib kelishidan vazn hosil bo'lsa, aruz sistemasida she'rning birinchi misrasidagi hijolarning miqdori va sifati, ruknlarning soni va tartibining boshqa misralarda aynan takrorlanishidan vazn paydo bo'ladi.

Ilm ul-lug'at – lug'atshunoslilik ilmi, tilning izohli lug'ati, har bir so'zning mazmun-mohiyatini yaxshi anglab yetmoq.

Ilm ul-abniyat – o'zgarmas shaklga ega, tushinish qiyin bo'lgan arxaik so'zlar haqidagi ilm.

Ilm ul-ishtiqoq – so'zning bir o'zakdan kelib chiqishi haqidagi ilm. Masalan: ruh – rayhon.

Ilm ul-i'rob – arab ilmi grammatikasiga oid ilm. **Harf** – arab aruzshunosligida eng kichik ritmik bo'lak — harf, harf esa ikki turli bo'ladi: mutaharrik (harakatlangan) va sokin (harakatsiz). Harakatli deganda unli tovush tushunilishi e'tiborda tutilsa, "mutaharrik harf", "...sokin harf" atamalarining ma'nosi anglashiladi.

Ilm ul-ma'oni – gapning barcha bo'laklarini to'g'ri tuzish, mazmunga boy toifalarning to'g'ri, ochiqdan-ochiq, aniq, yashirin va har xil ifodalash⁴⁹

⁴⁹ Зиёвуддинов М. Юсуф ас-Сакуқий ва унинг "Мифтоҳ ал-улум" асари //Шарқ филологиясинин тутун ва сенмлари. – Т. 2005. – Б: 177-181.

Ilm ul-bayon – oz miqdordagi so‘zlardan foydalanib, fikrning aniq va tiniq ma’nosini ifodash.

Ilm ul-arud – aruz nazariyasiga oid qonun-qoidalarni mukammal egallash- she’riy asarni ma’lum bir maromda o‘qishga, she’rning jilva- jilosidan zavq olishga yordam beradi.

Ilm ul-qavafi – qofiya haqidagi ma’lumotlar majmuasini to‘la-to‘kis anglash, qofiyalanish tartibi, qofiyalanish tartibi, qofiyalarni saralash va ularni to‘g‘ri ishlatalish, qofiya turlari hamda she’r bitishdagi vazn qoliplaridan tashqari zaruriyatni seziladigan boshqa formal omillar bilan shug‘illanadi.

Insha un-nasr – nasriy matn yozish san’ati.

Qird ush-shi’r – she’rni ruknga monand bo‘lagini biroz pauza bilan o‘qilgandagina ma’lum bir musiqiy ohang paydo bo‘ladi. Mazkur jarayon taqtı’ deb ataladi.

Ilm ul-kitaba – xat yozish san’ati, xattotlik san’ati haqidagi ilm.

Ilm ul-muhadarat – notiqlik san’ati haqidagi ilm.

Ilm ul-bade’ – Badiiy vositalar haqida bilim (علم البديع). She’rning badiiy yetuk bo‘lishini ta’minovchi ta’sir vositalari va ulardan to‘liq foydalanish yo‘riqlari. Bu she’rning mazmundor va badiiy yetuk bo‘lishida ahamiyatlidir.

Qasida – dastlabki arab she’riyati janrlaridan bo‘lib, uning ildizlari joxiliya davri adabiyotiga borib taqaladi. Ma’lumki, johiliya davrida yozuv bo‘lmasa-da, she’riyat juda rivoj topgan. Ayniqsa, qasida janrida har bir shoir mohirona ijod etgan.

Qasida 50-100 baytdan iborat bo‘lib, bir necha mavzuni o‘z ichiga olgan. Uning birinchi qismi – nasib, ikkinchi qismi vasf, uchinchi qismi fahr, to‘rtinchi qismi madhi deb ataladi.

Rukn – bu juzylardan avorat birikmalardir. Aruzda eng kichik o‘lchovlar ruknlar. Vaznlar ruknlardan tuziladi, ruknlar esa juzylardan avoratdir. Arablar af ila yoki taf’ila deb atashadi.

Rukn harakatli va sukulni harflarning ma’lum vaziyat talabiga monandlashib, zarur tartib bilan keluvchi maxsus birligidir. Ana shu birlik aruz bahrlarini o‘zaro farqlovchi asosiy o‘lchov vazifasini o‘taydi.

Taqte’ (arabcha so‘z bo‘lib, bo‘laklarga, parchalarga bo‘lish ma’nosini beradi) – misralarni rukn qoliplariga mos tushuvchi bo‘laklarga ajratib chiqishga **taqtı’** (قطعی تقطیع) ko‘p – kesilgan) deyiladi. Bu faoliyat natijasida biz baytni qaysi bahrga taalluqli ekanligini topa olamiz. Bu nihoyatda murakkab jarayon bo‘lib, katta diqqat-e’tibor va mehnat talab etadi. unda she’rning so‘zlarga bo‘linib, tabiyi o‘qilishi emas, balki ohang bilan, ma’lum bir vazn ruknlariga moslanib o‘qilishiga e’tibor qilinadi.

Juzylar – vaznlar ya’ni she’rning o‘lchovi **ruknlardan** tashkil topadi. Ruknlar o‘zları esa, **juz** (ko‘pligi **aizo**)lardan tashkil topadi. Juzylar uch turlidir – sabab, vataf, fosilalar.

She’r – inson ichki hissiyotlari va ruhiyatini o‘ziga xos tarzda aks etdirishga qaratilgan badiiy asar bo‘lib, inson dunyosi, uning fikr va o‘ylari, iztiroblari va kechinmalarini butun murakkabligi, ziddiyati, ko‘zga ko‘rinmas, yashirin jihatlari bilan talqin qiluvchi, she’riy nutqning murakkab qurilish prinsiplari majmuasi asosiga qurilgan poetik ijod namunasidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Manbalar

- 1.الدكتور أحمد الحوفي. دار الفكر العربي القاهرة. 1966.
- 2.الدكتور فخير الدين قبابة. القسطاس في علم العروض. مكتبة المعارف بيروت. 1989.
- 3.الدكتور عبد العزيز عتيق. علم العروض و الفافية. دار النهضة الهرية. بيروت. 1987. ص. 9.
- 4.الدكتور عبدالله درويش. دراست في العلم العروض و الفافية. جامعة دار العلوم القاهرة. 1987. ص. 157.
- 5.الدكتور محظى حركات. أوزان الشعر. الدار الثقافية للنشر. القاهرة. 1998. ص. 233.
6. القسطاس المستقيم في علم العروض. محمود بن عمر الزمخشري. دار الكتب.
7. الخطيب التبريزى. كتاب الكافى في العروض و القوافي . تحقيق الحسانى حسن عبد الله

II. Ilmiy adabiyotlar

1. Aliyev S. Aruz ilmi. – Buxoro, 1995.
2. Boboyev T. Aruz vaznlarini o'rganish. – Toshkent, 1991.
3. Ziyovuddinova M. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning "Mafotih al-ulum" asarida poetika. – T.: ToshDShl, 2001.
4. Ziyovuddinova M. Yusuf as-Sakkokiyl va uning "Miftoh al-ulum" asari // Sharq filologiyasining tugun va yechimlari, Toshkent, 2005. – B: 177-181.
5. Navoiy A. Mezon-ul-avzon. – T.: Fan, Asarlar, 14 j, 1968. – B.142
6. Rustamov A. Aruz haqida suhbatlar. – T.: Fan, 1972.
7. Talabov E. Arab she'riyatida aruz tizimi, DDA. –T., 2004.
8. Talabov E. Arab aruzi. – T., 1977.
9. To'ychiyev U. O'zbek poeziyasida aruz sistemasi. – T.: Fan, 1985.
10. To'ychieva G. Fors aruzi risolalari. – T.: ToshDShl.

11. Frolov D. V. Klassicheskiy arabskiy stix. Istorya i teoriya aruda. – M., 1991. –317s.

12. Xudjanova D. Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariyning aruz ilmiga oid "al-Qistos fi ilmi-l-aruz" asari. Magistr akademik darajasini olish uchun yozilgan dis. – T.ToshDShl.2015.

13. Zahiriddin Muhammad Bobir. Muxtasar, nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan. Toshkent 1971.

14. Sultonov Izzat. Adabiyot nazariyasi. – T.:O'qituvchi, 1980.

15. Hojiahmedov A. Maktabda aruz vaznni o'rganish. . –T., 1978.

16. Xomidiy X., Abdullaeva Sh., Ibrohimov S. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. . –T., 1967.

17. Gibb X.A.R. Arabskaya literatura. Klassicheskiy period / Perevod A. B. Xalidova. – M.: Izd-vo vostochnoy literatury, 1960. – S. 85-86.

18. Ziyovuddinova M. Poetika v "Mafatix ul ulum" Abu Abdallaxa al-Xorezmi", AKD. – Tashkent, 1990.

19. Filshtinskiy I. M. Arabskaya klassicheskaya literatura. – M.,1965.

Internet saytlari

- 1.53. <http://www.al-mostafa.com>
- 2.54. <http://www.wattpad.com>
- 3.55. <http://www.waqfeya.com>
- 4.56. <http://www.madinahnet.com>
- 5.57. <http://ru.wikipedia.org>
- 6.58. <http://www.marefa.org>

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. ARUZ ILMI VA UNING TARKIBIY QISMLARI	
1.1. “Aruz” atamasi va uning ixtirochisi Xalil ibn Ahmad ...	5
1.2. Bayt tushunchasi.....	9
1.3. Juzvlar haqidagi tushuncha.....	12
1.4. Aruzda ruknlarning ahamiyati.....	15
II BOB. ARUZ BAHRLARI VA ARUZIY DOIRLAR	
2.1. She'r bahrlarining tarkibi.....	33
2.2. Bahrlarning turlari.....	37
2.3. Aruziy doiralar.....	84
III BOB. ARUZ ILMINING TARIXIY ILDIZLARI	
3.1. Aruzshunos olimlarning aruz ilmiga doir asarlari.....	97
3.2. Hazrati Alisher Navoiy g'azallarida ichki qofiya.....	106
GLOSSARIY	114
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	118

Ziyovuddinova Muxlisa
Xudjanova Dildora Jur'at qizi

ARUZ ILMI

DARSLIK

Toshkent - "Innovatsiya-Ziyo" - 2020

Muharrir Xolsaidov F. B.
Korrektor Abdurahmonova S. A.
Nashriyot litsenziyasi AI №023, 27.10.2018.
Bosishga 30.10.2020. da ruxsat etildi. Bichimi 60x84.
"Times New Roman" garniturası.
Offset bosma usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 8. Nashr bosma tabog'i 7,5.
Adadi 100 nusxa.

"Innovatsiya-Ziyo" MCHJ matbaa bo'limida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri Farhod ko'chasi 6-uy